

ГЕРОЛЬД

LITHERLAND

№ 3–4 (3).

Горадня, 2001.

Год I.

“Герольд Litherland” – навуковы геральдычны часопіс. Выдавец і рэдактар – Аляксей Шаланда. Намеснік рэдактара – Сяргей Амелька. Нумар дапамагалі рабіць: Юры Кітурка, Іна Крайнева, Яна Андрыянава. Часопіс выходзіць раз у квартал і распаўсюджваецца толькі па замове. Наклад 100 ас. Пры перадруку спасылка на часопіс “Герольд Litherland” абавязковая. Адрас для допісаў і замоў: Рэспубліка Беларусь, 230024, Горадня-24, п/с 50. E-mail: Litherland@tut.by

ЗМЕСТ: Г.Галенчанка: Развіццё шляхецкай дэмакратыі ў Вялікім княстве Літоўскім у XVI–XVIII ст., с.85; А.Шаланда: “Пагоня” – дзяржаўны герб Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў канцы XIV–пачатку XVI ст., с.102; Г.Семянчук: “Лічман” Тэадора Скуміна Тышкевіча з Браслава, с. 107; С.Токць: Спісы маршалкаў шляхты Гарадзенскай губерні ў XIX ст. (паводле Люцыяна Шчукі), с.108; А.Шаланда, Н.Рыбак: Рукапісны дадатак да “Гербоўніка” Барташа Папроцкага: род Завадскіх у ВКЛ (XVII–XVIII ст.), с.114; С.Амелька: Геральдычныя, генеалагічныя і эпиграфічныя крыніцы Беларусі: Горадня, с.120; Рэцэнзіі, с.121; Пытанні, адказы, кантакты, інфармацыя, с.130; Спіс скаротаў, с.131.

ДАСЛЕДАВАННІ

Развіццё шляхецкай дэмакратыі ў Вялікім княстве Літоўскім у XVI–XVIII ст.¹

In the article “The development of the noble democracy in Grand Duchy of Lithuania in the 16th–18th c.” professor **Georgi Galenczanka** considers the genesis, prosperity and decline of the political system of Belarus and Lithuania, the kernel of which was nobility. The process of the formation and official registration of the nobility of Grand Duchy of Lithuania, Polish impact on it, the noble ideology, reasons and conclusions of the whole union politics of Grand Duchy of Lithuania and Poland are analyzing. It should be noted that the achievements of the Belarussian-Lithuanian nobility in politic, law, culture and art are very important. It is summarized that Belarus and Lithuania in the 16th–18th c. weren’t the political periphery of Europe and some achievements of the noble democracy can be useful nowadays.

Палітычная сістэма ВКЛ, у адрозненне ад некаторых аспектаў яго сацыяльнай і эканамічнай арганізацыі, у найноўшай беларускай і расійскай гістарыяграфіі практычна не разглядалася. Існавала афіцыйнае ўяўленне, што гэты палітычны лад ўяўляў сабой усеўладдзе шляхты, якая хілілася да Польшчы і падвяргала народныя масы, што імкнуліся да “уз’яднання” з Расіяй, падвойнаму – сацыяльнаму і этнаканфесійнаму – прыгнёту. Між тым, гістарычны вопыт ВКЛ да ўтварэння Рэчы Паспалітай (РП) знаёміць нас з адным з трох, самых “перспектыўных” у той час (і адным з двух – самых драматычных) варыянтаў грамадскага развіцця ва Ўсходняй Еўропе. Масква, Ноўгарад і Вільня ўвасабляюць тры розныя шляхі сацыяльнай і палітычнай эвалюцыі.

Ад зараджэння шляхты да яе саслоўнай кансалідацыі.

¹ Друкуецца з дазволу аўтара ў перакладзе на беларускую мову паводле крыніцы: Голенченко Г. Шляхетская демократия в Великом княжестве Литовском XVI–XVIII в. // Белоруссия и Россия: общества и государства. – М., 1998: www.info.yabloko.ru

Фарміраванне шляхты ВКЛ спачатку насіла параўнаўча абмежаваны этнасацыяльны і этнарэгіянальны характар. Першы станы (саслоўны) прывілей, выдадзены ў Вільні 20 лютага 1387 г. польскім каралём і вялікім князем літоўскім Ягайлам, прызначаўся для літоўскіх князёў і баяраў (рыцараў), якія прынялі каталіцтва ў адпаведнасці з Крэўскім актам 1385 г., што прадугледжваў інкарпарацыю ВКЛ у склад Польскага каралеўства. Прывілей 1387 г. вызваў рыцарства амаль ад усіх дзяржаўных павіннасцяў, акрамя абавязку несці вайсковую службу і ўдзельнічаць ў пабудове гаспадарскіх замкаў, замацоўваў за імі права распараджацца і перадаваць у спадчыну свае ўладанні і маёмасць, свабодна выдаваць дочак замуж (без санкцыі вярхоўнай улады), засноўваў тэрытарыяльныя судовыя органы.

Гарадзельскія прывілеі 1413 г., паводле якіх літоўскія баярскія роды, перайшоўшыя ў каталіцтва, увайшлі ў польскія гербавыя брацтвы, былі прызначаны замацаваць прывілеяваны статус новага саслоўя сярод уласна літоўскага этнасу, Літвы і літоўскай каталіцкай шляхты ва ўзаемаадносінах з іншымі землямі ВКЛ, праваслаўным “*рускім*” (беларуска-украінскім) баярствам і княжацкай арыстакратыяй, а таксама статус самога ВКЛ у яго стасунках з Польшчай. Аднак, ствараемы такім шляхам падзел грамадства па этнарэлігійным прыкметам абяцаў канфлікты ў будучым.

Пасля смерці Вітаўта нарастаючая напружанасць вылілася ва ўнутраную вайну пачатку 30-х г. паміж прэтэндэнтамі на трон, у якой вялікага князя літоўскага Свідрыгайлу падтрымлівалі значныя слаі беларуска-украінскага баярства. Прадстаўленне аналагічных шляхецкіх правоў “*рускім*” феадалам ВКЛ у 1434 г. дазволіла, аднак, схіліць вагі на карысць літоўска-польскага прэтэндэнта Жыгімонта Кейстутавіча. У 1447 г. правы “*рускіх*” феадалаў былі замацаваны новым шырокім прывілеям, які В.Пічэта назваў “*Вялікай хартыяй вольнасцяў*”. Сваю юрыдычную сілу захавалі толькі пункты Гарадзельскай уніі, забараняўшыя некаталікам займаць важныя дзяржаўныя пасады, цэнтральныя “*вряды*”. Але практыка грамадска-палітычнага жыцця і рэлігійна-культурная асіміляцыя прадстаўнікоў кіруючай дынастыі, якія атрымлівалі дамены ў глыбіні ўсходнеславянскага арэалу, паступова скасоўвала і гэтыя абмежаванні. Яны ўжо не згадваюцца ў Статуце 1528 г. і канчаткова ліквідуюцца напярэдадні Люблінскай уніі ў віленскім і гарадзенскім прывілеях 1563 і 1568 г.

Польскі ўплыў.

У саслоўным фарміраванні шляхты ВКЛ і ў эвалюцыі дзяржаўнага ладу істотнае значэнне мелі сувязі з Польшчай.² У шматлікіх сучасных публікацыях падрабязна апісваюцца знешнепалітычныя канфлікты ВКЛ з Польшчай, яго супраціў палітычным амбіцыям і планам кіруючых колаў Кароны. Мала хто з гэтым спрачаецца. Спробы сапраўднага аб’яднання Польшчы і ВКЛ доўга не маглі завяршыцца поспехам. Ні Крэўская, ні Гарадзельская уніі не рэалізавалі ўсіх закладзеных у іх палітычных пастулатаў. Менш увагі надаецца іншаму гістарычнаму феномену: доўгаму і дастаткова эфектыўнаму супрацоўніцтву двух буйных самадзяржаў. У гістарычнай рэтраспектыве канца XIV–XVI ст. яго цяжка растлумачыць толькі ўзрастаючым знешнепалітычным ціскам – варажымі адносінамі з Ордэнам, Святой Рымскай імперыяй, Маскоўскай Руссю, Крымскім ханствам і стаячай за яго спіной Атаманскай Портай. Бо ў рэшце рэшт этапы мірнага суіснавання ВКЛ амаль з усімі суседнімі дзяржавамі перавышалі па сваёй працягласці перыяды ваенна-палітычнага супрацьстаяння. Справа зусім не толькі ў знешняй палітыцы і сумеснай абароне. Справа яшчэ і ў тым, што з часоў Крэўскай і Гарадзельскай уній канца XIV–пачатку XV ст. пачынаецца глыбокае ўздзеянне значна больш развітай польскай культуры і польскіх парадкаў, саслоўна-прадстаўнічых

² Навейшая бібліяграфія па тэме падаецца ў працах польскіх, літоўскіх, украінскіх даследчыкаў – Ю.Бардаха, Г.Віснера, Я.Тазбіра, В.Чаплінскага, І.Мацішэўскага, А.Рахубы, Г.Люлевіча, Г.Блашчыка, К.Пяткевіча, А.Крыгсайсена, А.Сухені-Грабоўскай, Т.Зялінскай, Н.Якавенка, Э.Гудавічуса, З.Кяўпы і інш.

інстытутаў Польшчы на прывілеяваныя слаі ВКЛ, прычым шляхта ВКЛ была зацікаўлена ў гэтым уздзеянні.

З іншага боку, больш аўтарытарная ўлада манархаў у ВКЛ, спадчынным уладанні Ягайлавічаў, надавала большую ўстойлівасць і уніі. І ў нейкай меры самой Польшчы. (Амаль усе каралі Польшчы з канца XIV ст. былі першапачаткова абраныя ў ВКЛ вялікімі князямі, а ўжо потым, іншы раз нават без асаблівага энтузіазму, пасаджаныя і на польскі трон).

Заканадаўчыя акты 30–40-х г. XV ст. аформілі поліэтнічны статус шляхты ВКЛ. На працягу некалькі дзесяцігоддзяў яна набыла большасць тых правоў і прывілеяў, якія польскае рыцарства дамаглося раней, але дамагалася нашмат даўжэй і складаней. Негледзячы на фармаванне шляхецкага саслоўя, што ў рэшце рэшт павінна было прывесці да стварэння аналагічнага ці блізкага да польскага грамадска-палітычнага ладу, далейшае развіццё ВКЛ, аднак, адрознівалася ад кароннага. Асноўнай прычынай гэтага было, відавочна, імкненне вялікіх князёў літоўскіх захаваць сваю ўладу ў вялікай поліэтнічнай дзяржаве са складаным узаемадзеяннем цэнтраімклівых і цэнтрабежных тэндэнцыяў, неаднародным тэрытарыяльна-адміністрацыйным падзелам і этнарэлігійнымі дыспрапорцыямі. Да таго ж амаль усё XV ст. было часам тэрытарыяльнага пашырэння ВКЛ, якое хаця і замарудзілася, але працягвалася, што ў сваю чаргу патрабавала моцнай вялікакняжацкай улады. Вярхоўная ўлада, зацікаўленая ў падтрымцы ўплывовай знаці, прыдворных колаў і шляхты-рыцарства, шчодро расплочвалася за гэта раздачай зямель з дзяржаўнага домену, намінацыямі на дзяржаўныя “*вряды*”, прадстаўленнем усяму стану або асобным асобам імунітэтных і іншых прывілеяў. Другая палова XV ст. – час фармавання новай феадальнай эліты буйных уласнікаў-“*панов*”, значна пацясніўшай родавую (княжацкую) арыстакратыю.

Напярэдадні рэальнай уніі.

У канцы XV ст. вялікі князь літоўскі быў вымушаны ўпершыню пайсці на сур’ёзнае абмежаванне сваіх функцыяў і падзяліць уладу з Радай паноў. Вырашальную ролю ў ёй ігралі прадстаўнікі найбольш уплывовых і багатых свецкіх і духоўных родаў, высокія “*врядники*” – ваяводы, каштэляны, маршалкі, каталіцкія біскупы і іншыя. Уступаючы на трон у жніўні 1492 г. Аляксандр падцвердзіў напярэднія агульнадзяржаўныя прывілеі і выдаў новы. Гэты заканадаўчы акт, а таксама пачатак больш ці менш рэгулярнай дзейнасці вальных соймаў ВКЛ, адкрылі шлях працэсу складвання саслоўна-прадстаўнічай манархіі. У новае стагоддзе ВКЛ уваходзіла з цяжкім грузам невырашаных і вострых праблемаў: упершыню ў гісторыі яно пацярпела буйную стратэгічную неўдачу ў вайне 1500–1503 г. з Вялікім княствам Маскоўскім. Ды і сама вайна, негледзячы на напярэдні дынастычны шлюб Аляксандра з дачкой Івана III – Аленай, набыла нечакана рэзкія і небяспечныя для ВКЛ канфесійныя абрысы: галава памацнеўшай і адчуўшай свае сілы Маскоўскай дзяржавы разам з яе духоўнай іерархіяй выступілі з прэтэнзіямі на палітычную спадчыну ўсёй Кіеўскай Русі (сваю “*исконную Отчину*”) і, натуральна, абвясцілі сябе заступнікамі і абаронцамі ўсяго праваслаўнага насельніцтва ВКЛ. Паслам суседняй дзяржавы тлумачылася, што “*рускія*” землі ВКЛ з’яўляюцца законнай спадчынай Рурыкавічаў.

Няўдачай закончыўся апошні ў гісторыі ВКЛ далюблінскага перыяду праект адраджэння Фларэнцыйскай царкоўнай уніі, падтрыманы Аляксандрам, кіеўскім мітрапалітам Іосіфам Булгарыновічам і віленскім біскупам Альбрэхтам Табарам. Рымскі першасвятар скептычна аднёсся да гэтых планаў, але не адмовіў Табару ў дазvole выкарыстоўваць моцныя сродкі (права мяча) для задушэння бунтаў і выступленняў мясцовага насельніцтва.

Паўстанне Міхайлы Глінскага, праз некалькі гадоў пазней таксама зрабіўшага спробу выкарыстаць этнарэлігійныя супярэчнасці ў сваіх мэтах, паказала, што час спробаў увядзення царкоўнай уніі “зверху” без адпаведнай сацыяльнай падтрымкі мінуў. Нарэшце, падпісаны ў 1501 г. у Мельніку дагавор аб ператварэнні персанальнай

(дынастычнай) уніі ў рэальнае аб'яднанне ВКЛ з Польшчай не быў рэалізаваны. Вальны сойм ВКЛ спакваля сабраўся толькі ў 1505 г. і не ратыфікаваў пагаднення. У гэтай сітуацыі ў першай палове XVI ст. паскараецца працэс агульнай кансалідацыі кіруючых і прывілеяваных слаёў ВКЛ, шляхты і магнатэрыі незалежна ад іх этнічнага паходжання і рэлігійных поглядаў і пашыраюцца роля і функцыі старых (Рада паноў, гаспадарская канцылярыя) і адносна новых сацыяльна-палітычных інстытутаў (вальных соймаў). Статуты ВКЛ 1529, 1566 г., соймавыя рашэнні, змены ў этнаканфесійным складзе Рады, адміністрацыйна-тэрытарыяльная і судовая рэформы сярэдзіны 60-х г. – усё гэта замацоўвала прыкметную тэндэнцыю ператварэння прывілеяванага саслоўя ў адзіны, складзены з прадстаўнікоў розных этнасаў, палітычны народ-шляхту ВКЛ, у афіцыйнай тэрміналогіі звычайна называемы *“литвинами”*.

Сярэдняя шляхта ВКЛ, добра знаёмая з польскімі парадкамі, бачыла ў далейшым збліжэнні з Каронай магчымасць рэалізаваць свае планы, дамагачыся прававой роўнасці ўсяго саслоўя. Жыгімонт Аўгуст, падтрыманы большасцю магнатаў, у першую чаргу Радзівіламі, доўга супраціўляўся аб'яднанню ВКЛ з Польшчай. Статус вялікага князя (у параўнанні з цягнуемым блескам польскай кароны) азначаў статус манарха рэальнага, кіруючага, і ўзмацняў яго пазіцыі ў самой Польшчы. Акрамя гэтага, ён практычна гарантаваў трон ВКЛ за пераемнікамі данастыі. Жыгімонт Аўгуст не мог, аднак, публічна супрацьдзейць узмацніўшымся патрабаванням польскай шляхты паскорыць працэс аб'яднання. Гэтаму перашкаджала гістарычная традыцыя, неаднойчы падцверджаная яго папярэднікамі. Таму ў адным са сваіх патаемных лістоў ён падбухторваў блізкага да яго троекага ваяводу Мікалая Радзівіла Рудога выкарыстаць увесь свой уплыў для таго каб сарваць гэтыя задумы. У выніку Віленскі сойм 1551 г. не падтрымаў новых аб'яднаўчых ініцыятывы каронных соймаў 1548 і 1550 г.³

Пры ўсім тым абарона былых адносін ВКЛ з Польшчай становілася ўсё больш складанай. Без значных саступак шляхце немагчыма было патрабаваць узрастаючых надзвычайных падаткаў, неабходных для ваенна-палітычных патрэбаў, і чакаць асаблівай руплівасці шляхты ў паспалітым рухэнні. Існавалі і іншыя істотныя праблемы, у тым ліку сталы недахоп сродкаў ў скарбе. Справа ўскладнялася адсутнасцю прамых нашчадкаў Жыгімонта Аўгуста і няўдала пачатай у 1558 г. Інфлянцкай вайной.

Крызіс пачаў вырашацца ў пачатку 60-х г. На ваенна-палявым сойме пад Віцебскам у верасні 1562 г. шляхта ўпершыню выступіла з жорсткімі патрабаваннямі да вярхоўнай улады – пачаць неадкладныя перамовы з Польшчай аб уніі. Важкім палітычным аргументам гэтых патрабаванняў стала шокавая для кіруючых элітаў Польшчы і ВКЛ вестка аб захопе Полацку войскамі Івана IV 15 лютага 1563 г. На каронны сойм 1564 г. Жыгімонт Аўгуст, апошні рэнесансавы кароль і вялікі князь дынастыі Ягайлавічаў, вядомы сваёй схільнасцю да раскошы, з'явіўся ў сціплай шляхецкай вопратцы. У тым жа годзе ён адмовіўся ад спадчынных правоў на ВКЛ і перадаў іх Кароне.

Люблінская унія 1569 г.

Рэформы 1564–1566 г. наблізілі грамадска-палітычны лад ВКЛ да польскага. На думку Ю.Бардаха, гэтыя пераўтварэнні былі абумоўлены абдуманай рэцэпцыяй польскіх узораў і таму яны адрозніваліся большым рацыяналізмам і паслядоўнасцю.⁴ Акт Люблінскай уніі ад 1 ліпеня 1569 г. акрэсліў асноўныя канструкцыі грамадска-палітычнага ладу Рэчы Паспалітай і саслоўныя правы шляхты. Прэлаты, свецкія і духоўныя паны-рада, князі, дзяржаўныя чыны, земскія паслы ВКЛ і Польшчы, якія прысутнічалі на сойме, абвясцілі, што дзеля выканання папярэдніх пагадненняў яны заключаюць новую дамову аб узаўважэнні і выпраўленні *“часткова парушанай уніі і самага злучэння”*. Польскае каралеўства і ВКЛ абвясчаліся *“адзіным непадзельным і*

³ Sucheni-Grabowska A. Spóry królów ze szlachtą w złotym wieku. – Kraków, 1988. – S.39.

⁴ Bardach J., Lenodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. – Warszawa, 1994. – S.184.

неразрозным целам”, агульнай Рэччу Паспалітай, якая злучыла “у адзін народ две дзяржавы і народы”.⁵ У склад Кароны, у значнай ступені па жаданню мясцовай шляхты, увайшлі землі Валыні і Кіеўскага ваяводства. Акт уніі прадугледжваў адмову ад прынятай раней працэдуры адасобленага выбару і ўзвышэння на трон вялікага князя літоўскага – “каб ніякага следу і нічога падобнага папярэднім цырымоніям не было”. Агульны манарх павінен быў абірацца разам і каранавацца ў Кракаве. Адсутнасць аднаго з бакоў не павінна было стаць перашкодай для абрання манарха. З-за таго, аднак, што захоўваліся дзяржаўны тытул і асобная адміністрацыя ВКЛ (“*urzędy*”), то абвешчэнне абранага караля вялікім князем літоўскім, рускім, прускім, мазавецкім, жамойцкім, кіеўскім, валынскім, падляшскім і інфлянцкім павінна было ажыццяўляцца адначасова.

Унія ўводзіла агульны (“*вальны*”) каронны сойм для “*абодвух народаў пад каралём польскім*”, агульнае прадстаўніцтва “*наноў польскіх і літоўскіх*” у сенаце, таксама як і паслоў у “*пасольскай ізбе*”. Агаворвалася магчымасць абмеркавання сваіх праблем на сеймавых сесіях і па-за імі, у самой Польшчы і ў ВКЛ, глуха ўзгадвалася ўзаемная дапамога ва ўсіх магчымых “*нягодах*”. Ліквідаваліся мытныя пошліны (акрамя купецкіх), устанаўлівалася адзіная манета.

У адносінах з іншымі краінамі РП выступала як адзіная дзяржава, прадугледжвалася ажыццяўленне адзінай палітыкі ў “*справах важных для абодвух народаў*”, сумесная арганізацыя пасольстваў і падпісанне дамоваў. Самая РП была пабудавана па федэратыўнаму прынцыпу: Карона і ВКЛ захоўвалі сваю тэрыторыю, адміністрацыю, скарб, войска, судовую і прававую сістэмы.

Прызнанне спецыфічных асаблівасцяў і інтарэсаў ВКЛ адразу пасля Люблінскай уніі было зафіксавана таксама так званымі літоўскімі канстытуцыямі, з 1581 г. нярэдка дапаўняўшымі агульныя рашэнні (“*ухвалы*”) вальных соймаў.⁶ Іншыя ключавыя артыкулы агаворвалі сацыяльна-прававыя праблемы: новы манарх абавязваўся ўжо ў час сваёй каронацыі публічна падцвярджаць у адным акце правы, прывілеі і вольнасці абодвух народаў і дзяржаў. У асобных артыкулах канкрэтызаваліся гэтыя абавязацельствы: захаванне дзеючых законаў, статутаў, судовых рашэнняў, якія датычылі ўсіх саслоўяў і перадусім “*княжацкага стану і шляхецкіх фаміліяў*”. Падцвярджалася права ўласнасці на рухомую і нерухомую маёмасць, наданні і прыбыткі, звязаныя з вышэйшымі пасадамі, валоданне зямлёй і сенажацямі на падставе пісьмовага і звычайнага права.

Магнаты ВКЛ дамагліся ўключэння ў акт уніі артыкулу, забараняўшага працэс экзекуцыі, які ажыццяўляўся ў Польшчы ў сярэдзіне XVI ст., – праверкі і перагляду вялікакняжацкіх наданняў, прывілеяў, дадзеных розным народам, землям, паветам, абывацелям, канкрэтным асобам і шляхецкім родам, розных здзелак з уладаннямі і г.д. Спынялася далейшая раздача гаспадарскіх уладанняў у ВКЛ, акрамя тых, якія маглі адыйсці да іх пазней з уласнасці князёў, шляхты, вяльможаў. Гэтыя маёнткі кароль мог надаваць шляхце Кароны і ВКЛ для забяспячэння земскай вайскавай службы. Шляхта абодвух народаў атрымала магчымасць набываць землі як у Польшчы, так і на тэрыторыі ВКЛ.

Люблінская унія, як бачым, была заключана на прынцыпах прававой роўнасці Польшчы і ВКЛ, але рэальная палітычная сітуацыя істотна змянілася. Сярод 140 сенатараў на вальных соймах толькі 27 былі літвінамі. Падобная дыспрапорцыя захавалася і пазней, негледзячы на тое, што колькасць прадстаўнікоў вышэйшай палаты некалькі ўзрасла пасля далучэння Інфлянтаў у 1568 г., адваявання Чарнігаўскай зямлі і аднаўлення Смаленскага ваяводства ў 30-х г. XVII ст. У пасольскай ізбе з 114 паслоў

⁵ Akta unji Polski z Litwą 1385–1791./ Wyd. S.Kutrzeba, W.Semkowicz.– Kraków, 1932.– S.331–362.

⁶ Wisner H. Konstytucje Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie Wazów.// Czasopiśmo Prawno-Historyczne.– 1977.– T.29.– Z.2.– S.207–218.

літвінами былі 48.⁷ Гэтыя адрозненні былі абумоўлены большай колькасцю адпаведных службовых і духоўных асоб у Польшчы (ваяводаў, каштэлянаў, міністраў, каталіцкіх біскупаў), тым больш пасля інкарпарацыі Падляшша і украінскіх зямель. Зразумела, што разам з манархам-католікам гэта давала пэўныя перавагі польскім прадстаўнікам у сойме пры разглядзе спраў усімі соймуючымі станами (кароль, сенатары і паслы Польшчы і ВКЛ).

Ад Люблінскай уніі і выйгралі, і прайгралі ўсе бакі. Польшча атрымала значныя тэрыторыі ў выглядзе зямель, якія раней уваходзілі ў ВКЛ, перспектыву шляхецкай каланізацыі вялікіх абшараў і неспакойную мяжу з Вялікім княствам Маскоўскім. Празмерна разрослае паўднёва-усходняе падбрушша абяцала ёй новыя сутычкі з Крымскім ханствам і яго магутным пратэктарам – Атаманскай Портай. Адносіны з казацкай вольніцай, дзякуй Богу, уяўляліся яшчэ туманнымі. Акрамя таго, воленс-ноленс, у актах уніі было запісана абаводнае абавязацельства бакоў падтрымліваць адзін аднаго на выпадак шырокіх ваенных дзеянняў і іншых буйных палітычных ускладненняў. (Польшчы гэта абыходзілася даражэй: чорная дзірка каронных выдаткаў на кварцянае войска, рээстравае казацтва, ды і на большае паспалітае рушэнне).

ВКЛ у выніку падпісання рэальнай уніі страціла украінскія землі, але падоўжыла сваё існаванне на некалькі стагоддзяў, амаль цалкам пазбылася ад сталай пагрозы буйных набегаў крымчакоў і маштабнай вайны з Турцыяй. Унія дала магчымасць дамагацца пералому ў Лівонскай вайне, замацаваць ленныя правы на Інфлянты сумесна з Польшчай.⁸ У пачатку XVII ст. магчымасці РП здаваліся настолькі значнымі, што была зроблена спроба перадазду Усходняй Еўропы. Мроі, народжаныя маштабнымі “маскоўскімі экспедыцыямі” і прэтэнзіямі на маскоўскае царства, зніклі толькі пасля няўдалых паходаў новага караля і вялікага князя літоўскага Уладзіслава IV у 30-х г. XVII ст.

З умацненнем польскага ўплыву і культурна-канфесійнай паланізацыяй магнатэрыі і значнай часткі шляхты і гарадскіх вярхоў узрос таксама ўдзел шляхты ВКЛ у палітычным і духоўным жыцці Кароны і ўсёй РП, пашырыліся сувязі з польскай і заходняй культурай. Кіруючая эліта ВКЛ імкнулася рэальна захаваць дзяржаўны суверэнітэт у тых межах, якія былі агавораны уніяй, або нават пашырыць яго, баялася празмернага росту польскага ўплыву, перадазду ўласнасці, уцягвання ў небяспечныя знешнепалітычныя акцыі, не адпавядаючыя ўласным інтарэсам Княства. Статут ВКЛ 1588 г., які закончыў інтэнсіўны працэс кадыфікацыі агульнадзяржаўнага права, не быў прадстаўлены вальнаму сойму і быў уведзены ў дзеянне дзякуючы асабістым сувязям падканцлера Льва Сапегі і прывілею Жыгімонта III. Нішто так не размяжоўвала дзе дзяржавы на працягу некалькіх стагоддзяў, як розныя прававыя сістэмы.

Не вельмі спяшалася шляхта аказваць дапамогу Польшчы і ў яе войнах з Портай, Швецыяй, крымчакамі, у падаўленні бунтаў і паўстанняў на украінскіх землях; пільна сачыла за захаваннем нормаў Статута аб наданні дзяржаўных пасадаў толькі мясцовай шляхце ВКЛ (“*тубыльцам*”). Пасля заканчэння Лівонскай вайны заставаліся вострыя праблемы заключэння працяглага міру з Масквой. Частка маскоўскіх баяраў, якія эмігравалі ў ВКЛ, падтрымлівала партыю вайны ў разліку на вяртанне ў свае вотчыны. Згадваючы ў 1586 г. аб адной з такіх спробаў беглага баярскага сына, князь Мікалай Крыштаф Радзівіл з вялікай раздражнёнасцю пісаў аб “*балбатні гэтага хлопа*”, які падбукторваў да працягу Лівонскай вайны. “*Ды і што яна можа даць Літве? Хаця б кароль авалодаў усім аж да залатой бабы*”, што Літве з таго? Што за правы Літвы да

⁷ Kutrzeba S. Unia Polski z Litwą.// Polska i Litwa w dziejowym stosunku.– Warszawa, Lublin, Łódź, Kraków.– 1914.– S.643–644.

⁸ Гл.: Wisner H. Najjaśniejsza Rzeczpospolita: Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI–XVII wieku.– Warszawa, 1978; яго ж: Unia: Sceny z przeszłości Polski i Litwy.– Warszawa, 1988.

⁹ Паданне аб “*залатой бабе*”, нейкім загадкавым залатым ці пазалочаным ідале на паўночным усходзе Расіі, было распаўсюджаным сюжэтам у Заходняй Еўропе і ў Польшчы ў XV–XVI ст. Яе згадваюць Мацей

рускіх зямель? Хіба што воўчыя... А нас зноў заваююць па-старому...Лепей ляжаць унітым, чым забітым”.¹⁰ Не разглядаючы глыбей усіх мнагазначных вынікаў альянсу з Польшчай, варта адзначыць толькі, што для шляхты ВКЛ утварэнне РП азначала важны этап яе палітычнай і сацыяльнай эмансipaцыі.

Грані талерантнасці.

Наступным пасля Люблінскай уніі важнейшым заканадаўчым актам, які пашыраў канфесійныя (царкоўна-рэлігійныя), сацыяльныя і палітычныя правы шляхты, было рашэнне Варшаўскай канфедэрацыі, прынятае і падпісанае на канвакацыйным сойме 28 студзеня 1573 г., на наступны год пасля Варфаламееўскай ночы. Падзеі ў Францыі выклікалі, як вядома, рэзкую крытыку шэрагу рэфармацыйных публіцыстаў, у тым ліку Сымона Буднага, які выдаў у 1576 г. у Лоску пераклад брашуры Францішка Хотмана *“O furiach albo o szalenstwach francuskich”*. Беларуска-літоўскія кальвіністы разам з польскімі рэфарматарамі, несумненна, стаялі ў парогаў варшаўскай акцыі, тым больш, што ў канцы 60-х–пачатку 70-х г. пратэстанты пераважалі ў вышэйшых структурах Рады паноў ВКЛ і ў літоўскай частцы сенату.¹¹

Акт Варшаўскай канфедэрацыі набываў асобае значэнне ў ВКЛ з яго надзвычай складанай этнаканфесійнай структурай. Акрамя трох асноўных галінаў хрысціянства, да якіх пазней дадаліся яшчэ дзве – уніяцкая і стараабрадная, тут былі распаўсюджаны юдаізм, мусульманства: разам з беларусамі, літоўцамі, украінцамі, рускімі і палякамі жылі жыды, татары, караімы, армяне і інш. Рымскі пасланнік пры двары Жыгімонта Аўгуста Джуліа Руджэра напярэдадні Люблінскай уніі паведамляў Пію IV, што ў *“Літве ерасі, распаўсюджаны шырэй, чым у Польшчы”*. Пазней іншы папскі нунцый, відаць даволі дасведчаны ў ерасях, толькі ў сталіцы ВКЛ налічыў 60 сектаў сярод упартага паспалітага люду: *“Нярэдка ў адной сям’і бацька прытрымліваецца сваёй секты, маці – другой, дзеці – трэцяй”*.¹² У Вільні, сапраўды, з даўніх часоў было рэдкае царкоўна-рэлігійнае шматквецце, што, праўда, не перашкодзіла мясцовым мяшчанам у 1557 г. пабіць рускіх манахаў-бегляцоў, якія прапаведвалі Новае вучэнне (Феадосі Касы, старац Арцёмі і інш.). Затое прыгрэў іх у сваёй камяніцы самы высокі саноўнік ВКЛ, віленскі ваявода і канцлер, асноўны апякун беларуска-літоўскай рэфармацыі, князь Мікалай Радзівіл Чорны. Варшаўская канфедэрацыя 1573 г. ад усяго рыцарства і іншых рэпрэзэнтаваных станаў дэкларавала рэлігійны мір паміж *“обывателями тех панств”* – Польшчы і ВКЛ. *“А з-за таго, што ў Рэчы Паспалітай існуюць вялікія разыходжанні сярод хрысціян, імкнучыся напярэдзіць магчымыя ўскладненні, вядомыя ў іншых каралеўствах, абяцаем ад свайго імя і ад імя нашчадкаў нашых, пад нашаю прысягай, верай, гонарам і сумленнем, захоўваць вечна мір і спакой сярод веруючых, не праліваць кроў з-за разыходжанняў і адметнасцяў у веры, не дапускаць судовых пераследаў – адняцця ўладанняў і іншай маёмасці, зняволення ў вязніцах, выгнання і публічнай знявагі і ніякім чынам не спрыяць у гэтым уладам і ніякім органам”*.¹³

Гісторыя еўрапейскіх дзяржаў на самой справе давала даволі прыкладаў сварак і грамадзянскіх войнаў, выкліканых рэлігійнымі пераследамі. Ананімны аўтар *“Апокрисиса”* у 1597 г. спасылаўся на прыклады шмат якіх краінаў, дзе насельніцтва сілай прымушалася да адмаўлення ад сваіх рэлігійных традыцый: *“За прымусам дайшло да спрэчак, ад спрэчак да ўскладненняў, ад ускладненняў да расколу, ад расколу да*

Мяхоўскі, Жыгімонт Герберштэйн і іншыя аўтары. (Гл.: Герберштейн С. Записки о Московии.– М., 1988.– С.160, 336).

¹⁰ Archiwum domu Radziwiłłów.– Kraków, 1885.– S.21.

¹¹ Lulewicz H. Skład wyznaniowy senatorów świeckich Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Wazów.// Przegląd Historyczny.– 1977.– Z.3.– S.425–444.

¹² Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od r.1548 do 1864.– Berlin, Poznań.– 1864.– T.2.– S.143.

¹³ Статут Вялікага княства Літоўскага.– Мн., 1989.– Разд.3.–арт.3.– С.112.

ўнутранай вайны. Што можа быць горш на свеце? Зневажанне Божага і натуральнага права, гвалты, падпалы, наезды, кровапраліцце, спусташэнні... ”.¹⁴

Пракламуючы агульную талерантнасць для грамадзянаў Рэчы Паспалітай, акт Варшаўскай канфедэрацыі даваў рэальную рэлігійную свабоду толькі шляхце і права свецкім і духоўным панам настаўляць сваіх падданных і караць іх у справах веры. Пры гэтым ад імя караля падкрэслівалася, што *“гэтая канфедэрацыя ні ў ніякім разе не прымяняе ніякую ўладу іх над падданымі... і не вызваляе тых ад поўнага падпарадкавання”*.¹⁵ Нам невядомы, аднак, якія-небудзь выступленні сялянаў, выкліканыя рэлігійным пераследам. Факты абмежавання іх канфесійнай свабоды ў апошняй трэці XVI ст. даволі рэдкія. У 1588 г. віленскі біскуп Юры Радзівіл перадаў касцёлу ў Мядзведзічах каля Нясвіжу *“засценак папоўскі, што поп рускі трымаў”* з такім тлумачэннем: *“Бо яго ў тым маёнтку нашым з-за расколу царкоўнай грамады, як біскуп, трываць больш не намераны”*.¹⁶

У большасці выпадкаў, аднак, свецкія феадалы ВКЛ у апошняй трэці XVI ст. былі даволі талерантныя і ўлічвалі магчымасць ускладненняў пасля Варшаўскай канфедэрацыі. Нават такі руплівы католік, як Мікалай Радзівіл Сіротка, у 1574 г. не мог асмеліцца выгнаць пратэстантаў са свайго віленскага палаца і толькі паступова замяняў кальвінскіх пастараў у Нясвіжы, Клецку, Міры і іншых валоданнях.¹⁷ Не пустой справай была павага да памяці сваіх продкаў, традыцыяў роду, фамільных сямейных пахаванняў. Віцебскі ваявода Мікалай Сапега ў 1599 г. завяшчаў пахаваць сябе ў рымскім касцёле ў маёнтку яго Кодані *“пры жонцы Ганне... прыстойна, згодна рэлігіі маёй грэцкай”*.¹⁸

Канфедэрацыю падпісалі 98 асобаў, сярод іх, па падліках І.Мацішэўскага, па меншай меры 41 католік, але большая частка каталіцкай іерархіі ўстрымалася або асудзіла яе. Гнезненскі архібіскуп Уханьскі не падпісаў акт, а рымскі першасвятар Грыгоры XIII адзначыў, што Варшаўская канфедэрацыя надае свабоду перакананняў нават магаметаніну ці эпікурэйцу.¹⁹ Незадаволеныя канфедэрацыяй былі і некаторыя дзеячы еўрапейскай Рэфармацыі, у тым ліку Тэадор Бэза і Жан Кальвін. Негледзячы на ўнушальную апазіцыю, гэтая, паводле словаў уніяцкага пісьменніка пачатку XVII ст. І.Марахоўскага, *“премерзкая”* канфедэрацыя была падцверджана Стэфанам Баторыям і ўключана ў абавязковыя канстытуцыі. У 1588 г. акт канфедэрацыі ў перакладзе на *“рускую”* (старабеларускую) мову быў надрукаваны ў трэцім Статуце ВКЛ (раздзел 3, артыкул 3), а ў пачатку XVII ст. і ў некаторых яго польскамоўных выданнях той жа друкарні Мамонічаў.

Завяршаючы этап найбольш плённай законатворчай дзейнасці шляхты прыходзіцца на апошнюю трэць XVI ст. Унутраны лад Рэчы Паспалітай стаў настолькі ўстойлівым, а правы шляхты настолькі шырокімі, што прадстаўнікі розных палітычных груп і соймавых партыяў маглі бяспечна абмяркоўваць у перыяды міжкараляўя (інтэррэгнума) самыя адыёзныя кандыдатуры на трон: ад віноўніка разні гугенотаў у Парыжы Генрыху Валуа да Івана IV і яго прыдуркаватага сына Фёдара. Іншая справа, што гэта не выключала іх асуджэння за дэспатычныя метады кіравання або няздольнасць належным чынам выконваць функцыі манарха. Апошняе было самым недаравальным. У верасні 1587 г., калі некаторай частцы магнатаў здаваўся рэальным план заключэння палітычнай уніі з Масквой, падканцлер Леў Сапега, асабіста прымаўшы ўдзел у

¹⁴ РИБ.— Т.7.— С.1802.

¹⁵ Статут Вялікага княства Літоўскага.— Мн., 1989.— С.113.

¹⁶ НГАБ у Менску, ф.№ 1787, воп.1, спр.2, арк.134.

¹⁷ Archiwum domu Radziwiłłów.— Kraków, 1885.— S.7.

¹⁸ РГАДА, ф.№ 389, воп.1, спр.287, арк.513—514.

¹⁹ Maciszewski J. Szlachta polska i jej państwo.— Warszawa, 1986.— S.162; Жукович П. Кардинал Гозий и польская церковь его времени.— СПб.— 1882.— С.438—442.

аўдыенцыі ў цара Фёдара, не без жалю паведамляў аб яго слабым здароўі.²⁰ Венецыянскі пасол Геранім Ліпамана паведамляў у 1575 г., што кандыдатура Івана IV, па чуткам, мае такую ж “*партыю*” падтрымкі сярод “*літоўскага і рускага людз*”, галоўным чынам сярод “*хлопаў*”, як і іншыя прэтэндэнты на трон РП. “*Праўда, яны не вельмі яму дапамогуць, бо не ўдзельнічаюць у выбарах*”.²¹ Настроі “*хлопаў*” ВКЛ і Вялікага княства Маскоўскага, асабліва памежных зямель, рэальней ўсяго, аднак, прасочваюцца па іх сустрэчнай міграцыі ў ВКЛ і ў ВКМ. На перамовах 1582 г. дыпламаты РП цікавіліся ў маскоўскіх паслоў, ці не будуць пераследавацца “*хлопы*”, якія збеглі ў ВКЛ у гады вайны.²²

“Генрыхавы артыкулы” і кардынальныя правы шляхты.

У 1573 г. польскім каралём і вялікім князем літоўскім быў абраны анжуйскі герцаг Генрых Валуа. У абранні Генрыха на трон РП была надзея на канчатковае вырашэнне вострых праблем з Портай – ваенным ці мірным шляхам (Францыя ў той час падтрымлівала някепскія адносіны з туркамі). Пасля перамоваў польскага пасольства з Генрыхам на ўрачыстай цырымоніі ў Нотр-Даме 10 верасня 1573 г. ён прынёс прысягу і прыняў на сябе абавязкі па выкананню “*pacta conventa*” і так званых “*генрыхавых артыкулаў*”. “*Pacta conventa*” 1573 г. насілі параўнаўча вузкі і канкрэтны характар: абавязальнасць захоўваць прывілеі шляхты, заключыць вечны мір паміж РП і Францыяй, пагасіць дзяржаўныя і асабістыя даўгі Жыгімонта-Аўгуста, умацаваць польскі флот на Балтыцы, адкрыць французскі порт для купцоў РП, адкуль накіроўваліся караблі ў Новы Свет і Александрыю і г.д.²³

Больш важнае значэнне мелі “*Генрыхавы артыкулы*”, якія вызначалі асноўныя прынцыпы грамадска-палітычнага ладу РП. З некаторымі зменамі яны падцвярджаліся кожным новым манархам, а з 1663 г. аб’ядноўваліся ў адзін блок з чарговымі “*pacta conventa*”. Яны абавязвалі: перыядычна склікаць вальныя соймы; захоўваць Варшаўскую канфедэрацыю; браць шлюб толькі з санкцыі сенату; накіроўваць і прымаць пасольствы, а таксама зацвярджаць трактаты толькі са згоды сенатараў-рэзідэнтаў; узначальваць паспалітае рушэнне, права на скліканне якога захоўвалася за соймам; за свае сродкі забяспечваць належную варту межаў; не садзіць на трон спадкаемцу (вольная элекцыя); не карыстацца сваёй (“*пакаёвай*”) пячаткай для зацверджання дзяржаўных дакументаў у адсутнасць канцлера; без згоды сойма не ўводзіць новых падаткаў і пошлінаў і інш. “*А калі, не дай Бог, з нашага боку будзе дапушчана нешта супраць правоў, вольнасцяў, артыкулаў, кандыцый або нешта не будзе выканана, тады абывацелі абодвух народаў вольныя будуць ад паслушэнства і належнай каранаванай асобе пашаны*”.²⁴

Пасля смерці свайго брата Карла IX Генрых таемна збег у Францыю. Віленскі ваявода ў лісце віленскаму біскупу Валер’яну Пратасовічу скептычна ацаніў спробы дамагацца яго вяртання ў Польшчу: “*не вернецца назад, бо там [у Францыі] absolutum dominium*”.²⁵ Абраны каралём сяміградскі ваявода Стэфан Баторы ў 1576 г. прыняў каталіцкую веру і без асаблівых прэтэнзій падпісаў “*Генрыхавы артыкулы*” і “*pacta conventa*”.

У XVI ст. у асноўным закончылася саслоўная кансалідацыя беларуска-літоўскай шляхты, якая складала, па прыблізным падлікам гісторыкаў, 8–10 % ад колькасці ўсяго насельніцтва. ВКЛ не мела сталага прафесійнага войска. Мяркуючы па попісам 1528, 1565, 1567 г., шляхта выстаўляла звычайна да 20–30 тысячаў вершнікаў; па звестках папскіх нунцыяў, поўная мабілізацыя паспалітага рушэння магла даць да 50–70 тысячаў коннікаў. Да сярэдзіны XVI ст. невялікая група магнатаў валодала прыкладна 40 % усіх

²⁰ Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI–начале XVII в. – М., 1978. – С.165. М.К.Радзівіл Сіротка проста называў цара „*дурнем*”.

²¹ Relacye nuncyuszow... – S.280.

²² Флоря Б.Н. Зг.тв. – С.165–170.

²³ Grzybowski S. Henryk Walezy. – Warszawa, 1983. – S.92–93.

²⁴ Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej. – Warszawa, 1986. – S.153.

²⁵ Archiwum domu Radziwiłłów. – Kraków, 1885. – S.9.

феодалных маёнткаў, але пераважную большасць шляхты складалі сярэднія і дробныя зямляне.²⁶ У канцы XVI ст. шляхта стварыла практычна замкнёнае раўнапраўнае саслоўе. Канстытуцыя 1578 г. прызнала выключнае права надання шляхецтва (набілітацыі) за вальным соймам. Толькі ў час ваенных дзеянняў кароль мог надаць шляхецтва за важныя дзяржаўныя і рыцарскія заслугі. Сялянін ці месціч легальна ў лепшым выпадку мог разлічваць на пераход у разрад службылага людю. Так, у 1569 г. Іван Кіркор па просьбе вялікага літоўскага гетмана Грыгора Хадкевіча за свае ваенныя заслугі (захапіў шмат палонных “за Смаленскам на Словажы”) атрымаў 12 службаў пустаўшчыны ў воласці магілёўскага замку і статус панцырнага баярына. “А к тому теж знаючи о том, что и в других делах может быть потребен, – пісаў Хадкевіч у сваім прадстаўленні, – ибо бывал во многих посторонних землях и знает разные языки – турецкий, татарский, болгарский, сербский и волошский”.²⁷ Іншы рэдкі выпадак звязаны са справай аб знявазе польскага караля і вялікага князя літоўскага ў 1561 г. Як вынікае з дакументаў, нейкі трасцяньскі вайтовіч Тамаш Пухловіч прыбіў да брамы віленскага замку ліст з нейкай пагрозай “здоровью нашему господарскому”. Злодзеі быў пазней апазнаны па яго знешнасці гаспадарскім каморнікам хлопцам Зеніцай Фёдарам Мартынавічам Міленькім. Пільны падданы атрымаў шляхецкія вольнасці і герб, які быў апісаны і намалёваны ў прывілеі – “олени роги в дубе”.²⁸

Узрослая “герметычнасць” шляхецкага саслоўя патрабавала і асаблівых захадаў у адносінах да замежных прэтэндэнтаў. Працэдура прызнання шляхецтва РП за замежным шляхціцам, “індыгенат”, першапачаткова ажыццяўлялася каралём на соймах, а з 1641 г. стала выключнай функцыяй апошніх. Войны сярэдзіны XVII ст. прывялі да значнага ўзросту набілітацый, што выклікала сярод “*прирождоной*” шляхты імкненне да іх поўнай забароны. Да гэтага справа не дайшла, аднак, пабочным прадуктам згаданага незадавальнення стаў увод у “*pacta conventa*” з 1669 г. “скартабелята” – няпоўнага шляхецтва з забаронай да трэцяга калена займаць дзяржаўныя і пасольскія пасады.²⁹

Сталай шчыльнай для пранікнення ў прывілеяванае саслоўе заставаліся судовыя працэсы па справах аб абразях шляхты, “*вывады шляхецтва*”, “*примовки о почтливости*”, якія часам удавалася выйграць пры дапамозе дастаткова падатлівых ці зацікаўленых сведкаў, падачы далёка не бясспрэчных дакументаў, улучна са спасылкамі на апублікаваныя геральдычныя выданні, акты на розныя зямельныя здзелкі і шляхецкія пасады. Знявага шляхціца прыроўнівалася да цяжкіх злачынстваў, каралася высокімі штрафамі і іншымі, праўда зрэдку ўжыванымі, мерамі (урэзаннем языка). Асабліва абражала шляхту далучэнне яе да простага людю, смердам і халопам. У 1555 г. гарадзенскія татары скардзіліся, што іх абазвалі “дуботовками, а не шляхтою” (дубатоўкі – нарыхтоўшчыкі кары для кушняроў).³⁰

Адной з характэрных прыкметаў саслоўнай кансалідацыі і шляхецкай роўнасці стала скасаванне арыстакратычных і спадчынных тытулаў (князёў, баронаў, графоў), выключаючы толькі тыя, што былі нададзены раней і дазволены Люблінскай уніяй. Шляхта хваравіта адносілася да ўсіх спробаў знешняга размежавання стану. У 1638 г. сойм адмовіўся зацвердзіць прапанаваны Уладзіславам IV ордэн рыцараў Бязгрэшнага зачацця панны Марыі з-за таго, што ўся шляхта – роўная. Другой знешняй прыкметай шляхецкай роўнасці стаў прыняты ў свецкіх і соймавых колах зварот адзін да аднаго – “*пане браце*”, ператварэнне шляхецкай сядзібы, палацу, дому ў непрыступнае для ўлады валоданне. Тады ж нарадзілася і прымаўка – “*шляхціч на загродзе роўны ваяводзе*”.³¹

²⁶ Грицкевич А.П. Распределение магнатских и шляхетских владений в Белоруссии по их величине и этнической принадлежности.// Вопросы истории. Межвузовский сборник.– Мн., 1978.– С.98–99.

²⁷ АВАК.– Вильно, 1891.– Т.24.– С.337.

²⁸ Гильтебрандт В. Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки.– Вильно, 1871.– С.74–75.

²⁹ Bardach J. Historia ustroju... S.192–193.

³⁰ АВАК.– Т.21.– С.30.

³¹ Maciszewski J. Szlachta polska... S.219.

(Загорода – шляхецкі двор за межами буйнога населянага пункту. Загородкавая – простая, нярэдка зусім бедная шляхта).

Канешне, прававая роўнасць была далёкай ад фактычнай: у судовых справах і актах Метрыкі захавалася шмат скаргаў дробнай і сярэдняй шляхты на паноў і магнатаў (парушэнне валоданняў, наезды, прымус да выканання нешляхецкіх павіннасцяў, бойкі, “*тасканье за бороды*” і інш.). Нават выпрабаваная ў судовых працэсах шляхта нярэдка трапляла ў цяжкія сітуацыі. У 1569 г. ашмянскі падсудак Станіслаў Юравіч абвінаваціў князя Юрыя Юравіча Слуцкага ў тым, што той у судовым парадку прыўлашчыў яго “*статки*” (маёмасць), у сувязі з чым выклікаў яго “*з границ*” ВКЛ да Кароны насуперак нормам Статута.³² Пры ўсім гэтым, права як афіцыйна прызнаная незалежная і найвышэйшая сфера сацыяльна-палітычнай сістэмы РП у пэўнай меры рэгулявала унутрыстанавыя і міжстанавыя адносіны. Далёка не ва ўсіх краінах звычайны прыхадскі святар мог выклікаць у суд вышэйшага прадстаўніка духоўнай іерархіі (справа валожынскага папа з мітрапалітам Іонай, 1570 г.). Яшчэ большыя судовыя складанасці ўзніклі ў сувязі з замахам на жыццё ці забойствам шляхціца. Так, у пачатку XVII ст. Крыштаф Монвід Дарагастайскі, даведаўшыся пра амуры жонкі з яго падданым, звярнуўся за канфіцэнцыяльнай парадай да яе братоў – Януша і Крыштафа Радзівілаў: ці можа ён пакараць смерцю дробнага прысяжнага служку без наступстваў? Вялікі літоўскі маршалак асцерагаўся, што яго выклічуць у соймавы суд па справе аб забойстве шляхціца.³³

Палітычны лад РП у канцы XVI ст. набыў амаль закончаныя прававыя і інстытуцыянальныя формы. Тры соймавыя станы ўзаемадзейнічалі і ў нейкай ступені ўраўнаважвалі адзін аднаго. Улада караля і вялікага князя літоўскага звужалася, але ён меў яшчэ пэўныя фінансавыя сродкі, раздаваў і падцвярджаў прывілеі на валоданні, рабіў намінацыі на важнейшыя дзяржаўныя пасады, звязаныя з немалымі даходамі і прэстыжам. Пры двары манарха складвалася і жыло сваім (і чужым) жыццём прыдворнае кола, завязваліся і рваліся палітычныя і генеалагічныя сувязі і саюзы, што дазваляла вопытным палітыкам (не толькі рэгалістам) у той ці іншай ступені ўздзейнічаць на палітычныя працэсы. Тут жа выношваліся канцэпцыі паляпшэння дзяржаўнага ладу, абмяркоўваліся праекты міжнародных пагадненняў, рабіліся аудыенцыі для паслоў і г.д. Манарх валодаў правам вышэйшай судовай і кантрольнай інстанцыі, а гаспадарскія канцылярыі ў Польшчы і ВКЛ мелі самыя вялікія архівы публічна-прававых і прыватных дакументаў з націфікацыйнымі функцыямі – Метрыка ВКЛ і Кароны.

Да канца існавання РП асоба манарха і трон былі акружаны амаль усходняй пашанай, што, аднак, не супадала з фактычным станам спраў. У соймавых прамовах манарха нярэдка параўноўвалі з сонцам, славытымі дзеячамі мінулага, у пышных макаранічных фразях, перасыпаных лацінскімі афарызмамі, усхваляюцца яго палітычныя і вайсковыя дзеянні, непараўнальная мудрасць, высокія маральныя якасці і г.д. Па сутнасці, аднак, гэта быў бясконцы панігрык самой шляхце, бо манарх заўсёды быў сімвалам дзяржаўнага ладу РП з яго свабоднай элекцыяй і гарантам шляхецкіх вольнасцяў. Палемічныя і апазіцыйныя выступленні і друкаваныя выданні былі рэдкімі, часцей прымяркоўваліся да перыядаў “*inter regnum*”, крытычныя галасы гучалі прыглушана. Буйныя палітычныя выступленні магнатаў і шляхты (рокашы, канфедэрацыі), як правіла, інспіраваліся алігархіяй і звычайна не ставілі пад сумнеў асновы дзяржаўнага ладу. Паводле кардынальных правоў соймавыя рашэнні павінны былі прымацца пры абавязковым удзеле ўсіх соймавых станаў. Манарх меў права адхіліць тую ці іншую прапанову, але не мог самастойна распусціць сойм. Сенатары выконвалі дарадчую і рэкамендацыйную функцыі. Рэальныя соймавыя паўнамоцтвы паступова

³² РГАДА, ф.№ 389, воп.1, спр.268, а.251–252.

³³ Maciszewski J. Szlachta polska... S.212.

сцякаліся ў пасольскую ізбу, дзе збіраліся абраныя ў паветах, звязаныя абавязковымі інструкцыямі прадстаўнікі шляхты.

У паслабленне цэнтраімклівых тэндэнцый у XVII–XVIII ст. свой уклад унесла як Карона, так і ВКЛ. Польшча ўвайшла ў РП разам са сваёй шляхтай, якая прайшла даволі доўгі шлях развіцця і дасягнула высокай ступені кансалідацыі. Яна прывыкла змагацца за свае інтарэсы, ажыццявіла экзекуцыю правоў і істотна абмежавала ўплывы феадальнай эліты і арыстакратыі. Саслоўна-прадстаўнічая сістэма, якая склалася ў Кароне да сярэдзіны XVI ст., сама па сабе прыкметна звужала ўладу манарха, цэнтральнай адміністрацыі, міністраў. Магнатэрыя ВКЛ у значнай ступені захавала свае пазіцыі, адступіўшыся ад судовага імунітэту і дамогшыся значнай адасобленасці ВКЛ у *“Рэчы Паспалітай абодвух народаў”*. Службовая і прыдворная кар’ера ў гаспадарскім асяроддзі ці ў канцылярыі ВКЛ, важны дзяржаўны *“вряд”* ці высокі царкоўны сан па-ранейшаму давалі немалыя магчымасці для прывілеяванай эліты, пра што сведчыць хуткае стварэнне шмат якіх буйных панскіх *“фартунаў”*, магнацкіх латыфундыяў, вылучэнне на авансцэну грамадска-палітычнага жыцця невядомых дагэтуль феадальных родаў (Сапегаў, Пацаў, Агінскіх, Валовічаў і інш.).³⁴

Сарматызм – ідэалогія і культура шляхты.

Права і палітычная сістэма, якія склаліся ў апошняй трэці XVI–першай палове XVII ст., у цэлым задавальнялі кіруючыя колы ВКЛ (Беларусі і Літвы) і большую частку шляхты. Аб гэтым, напрыклад, можна меркаваць не толькі па пазіцыі шляхты пад час доўгіх войнаў сярэдзіны XVII ст., але і па публічных прамовах шляхецкіх аратараў, у якіх крытыкаваліся чужыя дзяржаўныя і прававыя сістэмы. Акрамя ўпадабаных у той час параўнанняў з антычнымі ўзорамі дзяржаўнай мудрасці (Старажытным Рымам, Персіяй, Карфагенам і г.д.) у кантрасным супастаўленні з імі згадваюцца суседнія краіны, блізкія да абсалютнай манархіі або ўжо дасягнуўшыя гэтай ступені развіцця (Расія, Порта), заходнееўрапейскія дзяржавы. Існуюць народы, заявіў у 1632 г. наваградскі каштэлян Васіль Копець, якія пакланяюцца вярхоўнай уладзе, як Богу, дзе грамадзяне жывуць падобна быдлу і дзе марна было б шукаць свабодных людзей і са свечкаю. Ён вобразна параўноўваў Рэч Паспалітую з хорам, у якім гучыць не толькі адзін каралеўскі альт, але і шмат *“вольных”* галасоў годна падтрымліваюць адну мелодыю.³⁵ Тамаш Сапега, прызначаны ў 1648 г. паслом у Маскву, сцвярджаў, што ні *“вłosкие Эридианы”*, ні *“немецкие Рейны”* нічога не дадуць шляхце РП, якая прывыкла да сваіх пактаў і вольнасцяў.³⁶

Практычна ўсе шляхецкія прамойцы былі адзінадушныя ў тым, што РП уяўляе ідэальную дзяржаву, амаль *“Святую зямлю”*. Немалая частка шляхты ВКЛ у выніку поспехаў паланізацыі ўсё часцей атаясамляла сябе з усёй шляхтай РП, парывала з мясцовымі культурна-моўнымі і канфесійнымі традыцыямі. Польская мова, якая выціснула ў другой палове XVII ст. беларускую з асноўных сфераў грамадскага і дзяржаўнага жыцця, была заканадаўча замацавана як афіцыйная ў агульным акце Прававога зраўнання станаў ВКЛ з Каронай польскай, прынятым 26 жніўня 1696 г. генеральнай канфедэрацыяй Польшчы і ВКЛ у чарговы перыяд міжкаралеўя.³⁷ [...].

Практычна ўсе сенацкія роды ВКЛ даюць сваім нашчадкам магчымасць замежных вандровак (*“перэгринаций”*) для знаёмства са светам, звычаямі іншых краін, вывучэння моваў, службы пры княжацкіх і каралеўскіх дварах. Буйнейшы магнат ВКЛ Мікалай Крыштаф Радзвіл прысвяціў выхаванню і адукацыі сваіх дзяцей вялікі сацыяльна-педагагічны трактат – *“Admonitorium”* (Нясвіж, 14 ліпеня 1603 г.). Паводле гэтага настаўлення нашчадкі князя павінны былі прытрымлівацца прынцыпаў *“начцывага*

³⁴ Гл.: Między monarchą a demokracją: studia z dziejów Polski XV–XVIII wieku. – Warszawa, 1994.

³⁵ Daneykowicz Osirowski J. Swada polska i lacińska. – Lublin, 1745. – Т.1. – S.276–279.

³⁶ Тамсама. – S.370.

³⁷ Volumina legum. – Petersburg, 1860. – Т.V. – S.418.

шляхецкага выхавання” – “стану свому прстойнога и Отчизне пригоднаго”.³⁸ Вызначаліся тэрміны навучання і знаходжання за мяжой (з 12 да 23-24 гадоў), апісаны найбольш падыходзячыя універсітэты, сродкі на гэтыя мэты, абавязкі слугаў і выхаватэляў. З далёкай Рыгі вялікі гетман Ян Караль Хадкевіч, пераможца шведаў пад Кірхольмам, заклікаў у 1606 г. свайго сына Гераніма прыкладаць больш высілкаў у навучанні, сцвярджаючы, што “сорамна быць неразумным шляхціцам”.³⁹

Значная частка кіруючай эліты валодала лацінскай і замежнымі мовамі і мелі поспех у соймавых дыскусіях. Некаторыя прадстаўнікі знатных родаў дасягнулі еўрапейскага прызнання, як, напрыклад, будучы наваградскі ваявода Мікалай Халецкі. Ён наведаў Германію, Італію, Іспанію, Лузітанію, Нідэрланды і атрымаў у гады вучобы ў парыжскай Сарбоне – “маці ўсіх школ хрысціянскіх” – “вянок мудрасці” (“*Laurea Corona Sapientiae*”) і званне “*Vertex Liberalium Artium*” (дасягнуўшага дасканаласці ў вольных навук). М.Халецкі лёгка заводзіў знаёмства з замежнымі дыпламатамі (33 гады прыдворнай службы), 18 разоў абіраўся соймавым паслом, удзельнічаў у войнах (пры штурме Парнавы прабіўся да яе муроў і першым узарваў петарду).⁴⁰ Рэзідэнтам пры цэзарскім двары ў сярэдзіне XVII ст. быў віленскі ваявода Юры Караль Глябовіч, якога празвалі ў Вене “*Decus Sarmatiae*” (“Гонар Сарматы”), а ў Кракаўскай акадэміі – “*Gloria Lituaniae*” (“Слава Літвы”).⁴¹

У XVI–XVII ст. складваецца асаблівы тып шляхецкай “сармацкай” культуры з яе ідэалізацыяй палітычнага ладу ВКЛ, Рэчы Паспалітай, Бацькаўшчыны, усхваленнем замкнёнага “пейзанскага” стылю жыцця ў маёнтках, рыцарскіх доблесцяў і ратных подзвігаў і “сапраўднай” каталіцкай веры. У сармацкай публіцыстыцы і грамадскай рыторыцы рэдка сустракаюцца прамыя ксенафобскія выпадкі, але часта крытыкуюцца жорскасць нораваў нехрысціянскіх народаў, недасканаласць дзяржаўных дзеячоў, тыранія, захапленне замежнымі навінкамі. Паўсядзённыя інтарэсы шэраговай шляхты былі прасцей і бліжэй да зямлі і замыкаліся ў сферы побытавых і сямейных патрэбаў. Заўважальныя змены ў шляхецкай ментальнасці праглядаюцца з сярэдзіны XVIII ст., што падцвярджаюць дайшоўшыя да нас зборнікі ўсялякай усячыны – “*Silva rerum*”. У гэтых хатніх рукапісах разам з фінансавымі разлікамі, выпіскамі з хронік, аптэкарскімі рэцэптамі ўсё часцей сустракаюцца байкі, прыказкі, сатырычныя творы, парадыйныя прапановы на “сойм панненскі”: “Нас зусім не цікавіць вера (шляхціца, кандыдата ў супругі), былі б звычаі прстойныя”. Іншая прапазіцыя больш жорская: “Каб ніякая панна, дасягнуўшая сарака гадоў, замуж не ішла, бо яна юнакоў адбівае, няхай лепей забаўляецца пацеркамі”. У гэтым жа зборніку невядомага полацкага шляхціца ёсць і ўзоры любоўных зваротаў: “Анёлачак мой! Жыццё маё. Кветачка мая”.⁴²

Згодна з панаваўшымі ўяўленнямі шляхта не магла непасрэдна займацца гандлем і рамесніцкай дзейнасцю, даручаючы гэтыя сферы залежным або нанятым асобам. Пспехі ў прадпрымальніцкай дзейнасці іншых групаў і слаёў насельніцтва, у т.л. прадпрымальнікаў, ліхвяроў, буржуа Заходняй Еўропы, у перыяд першапачатковага наакуплення капіталу нярэдка выклікалі ў шляхецкай публіцыстыцы гарачыя філіпікі. Адзін з уплывовых палітычных дзеячоў Францішак Аляксандр Копач у сваёй соймавай прамове наконт прызначэння яго на пасаду берасцейскага каштэляна ў 1643 г. выступіў з

³⁸ Archiwum domu Radziwiłłów.– Kraków, 1885.– S.58.

³⁹ Korespondencje Jana Karola Chodkiewicza poprzedzone opisem rękopisów z Archiwum Radziwiłłowskiego.../ Oprac. W.Chomentowski.– Warszawa, 1875.– S.39–49. (19 жніўня 1606 г.).

⁴⁰ Strzała wiecznej szczęśliwości kresu dopędzająca w wybornym biegu pobożnego życia... P.Mikołaja Krzystofa z Chalcza Chaleckiego, wojewody nowogrodzkiego, wolkinickiego, lepunskiego etc. starosty. W Wilnie w druk. Bazilianow S.Trocy. 1654. S. D 1 r.–D 2 v.

⁴¹ Biki B. Osobliwe panskіe dary albo raczey boskie w osobie godney pamięci... Ierzego Karola na Dąbrownie i Zasławiu Hlebowicza, wojewody wilenskiego, onikszteskiego, radoszkowskiego... starosty... przy akcji pogrzebowym z ambony wilenskiej Oycow Bernardynow. W Wilnie w druk. Akadem....1670. S. C 2 r.

⁴² РА БАН Літвы, F.17, Nr 11.

рэзкай крытыкай іспанскіх каланізатараў: “Не ведаю чым болей абцяжараны іспанскі манарх, – заявіў ён, – залатым пяском ці лямантам няшчасных індзейцаў. Здаецца ўвесь Новы Свет вывозіць да нас на сваіх караблях. Што было на карысць усім людзям, тое стала належаць Найяснейшаму капіталізму” (“...co mialo być ad communem wszystkich ludzi usuram, to Nayiasnieyszemu dostało się Kapitaliscie”).⁴³ На самой справе шляхта далёка не цуралася гандлёвых і прамысловых прыбыткаў, займалася зямельнымі аперацыямі, даручала сваім падданым прадаваць лясныя і збожжавыя прадукты на ўнутраным рынку і за мяжу і г.д. Маёнткі і іншыя сталыя або ўмоўныя валоданні шляхты (староства, дзяржавы, эканоміі) разам з дзяржаўнымі прадпрыемствамі пастаўлялі ў корчмы большую частку ўсёй спажыванай народам алкагольнай прадукцыі (хмяльнага мёду, гарэлкі). Зацятасць гаспадаркай, нежаданне надоўга адрывацца ад сваіх фальваркаў сур’ёзна паслабілі магчымасці шляхецкага войска.

Сыход.

Палітычныя працэсы, тыя, што развіваліся да ўзрушэнняў сярэдзіны XVII ст. – як быццам бы падцвярджалі шматлікія шляхецкія мроі. З-за паслаблення каралеўскай улады

Мапа Вялікага княства Літоўскага і Беларускага Якаба Сандарта (г.Нюрнберг), 1687 г. паводле: Шіряев Е.Е. *Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах.* – Мн.: Навука і тэхніка, 1991. – С.28. – № 9.

і звужэння функцыяў вальных соймаў і генеральных соймаў рэальнае палітычнае жыццё ўсё болей перамяшчалася на перыферыю. Новыя прывілеі атрымалі земскія павятовыя соймікі: права абрання дэпутатаў у вышэйшы апеляцыйны суд ВКЛ – Трыбунал, кандыдатаў на земскія судовыя пасады, права самакіравання ў вырашэнні гаспадарчых праблем і інш. На мясцовым і рэгіянальным узроўні ўлада паноў, магнатаў, якія ў сваіх мэтах выкарыстоўвалі залежных ад іх кліентаў, дробную службулюю, часта беззямельную, шляхту, стала амаль што бязмежнай. Павятовыя соймікі прымалі, як правіла, карысныя для магнацкай алігархii рашэнні, вылучалі на вальныя каронныя соймы патрэбных людзей, абіралі сваю павятовую адміністрацыю. Узростанне ролі павятовых паслоў і гіпербалізацыя шляхецкага права адзінадумства і роўнасці ў сярэдзіне XVII ст. прывялі да заканадаўчага афармлення прынцыпа “*liberum veto*”, чым шырока карысталіся магнаты і розныя палітычныя групы. Шмат якія вальныя соймы другой паловы XVII–сярэдзіны XVIII ст. разышліся без якіх-небудзь рашэнняў.

У складзенай сістэме права праглядаюцца новыя тэндэнцыі, якія сведчылі аб эрозіі талерантнасці і імкненні шляхты да канчатковага замацавання каталіцызму як пануючай

⁴³ Daneykiewicz Osirowski J. Swada polska i lacińska. – Lublin, 1745. – Т.1. – С.278.

дзяржаўнай рэлігіі і адзінай канфесійнай асновы шляхецкай дэмакратыі. З канца 60-х г. XVII ст. соймавыя канстытуцыі абавязваюць усіх будучых прэтэндэнтаў на каралеўскі трон афіцыйна абвешчаць аб сваім каталіцкім веравызнанні. Генеральная канфедэрацыя 1696 г. не толькі падцвердзіла гэтае рашэнне абіраць толькі католіка – “*a ne inшай, не дай Бог, рэлігіі*”, але і дадала да яго абавязак адначасова захоўваць правы і прывілеі каталіцкай і уніяцкай цэркваў: “*jura et privilegia Orthodoxae Romano-Catholicae, et ritus Graeci Unitorum Ecclesiae*”.⁴⁴

У грамадска-палітычнай думцы канца XVII–першай паловы XVIII ст. пераважаюць уяўленні аб непарушнасці кардынальных правоў шляхты. Канстытуцыя 1669 г. паведамляла, што ўсякія змены ў дзяржаўным ладзе РП не могуць не адбывацца разам з вялікімі ўзрушэннямі і “*рэвалюцыямі*”, а таму забараняюцца. Воstrую грамадскую крытыку выклікала канстытуцыя 1690 г., у якой неасцярожна згадвалася “*меншая шляхта*”. Сойм 1699 г. рашуча адкінуў падобную канстатацыю, якая падрывала ўстаялыя ўяўленні аб роўнасці ўсяе шляхты, і са згоды соймаючых станаў такія выказванні былі забаронены на вечныя часы.⁴⁵

З заканчэннем працэсу фарміравання саслоўна-прадстаўнічай манархіі, абмежаваннем вярхоўнай улады і замацаваннем правоў, прывілеяў і вольнасцяў шляхты ў заканадаўстве і ў практыцы грамадскага жыцця вярхоўная ўлада і яе цэнтральныя інстытуты, не выключаючы вальны каронны сойм і канвакацыі ВКЛ, страцілі былое значэнне. Звонку амаль цалкам захаваўся стары парадак і дэкорум. Вальныя соймы як і раней называліся галоўным вартаўніком шляхецкіх вольнасцяў. Сенатары і шляхецкія паслы ўрачыста прадстаўляліся каралю і соймавай браціі, выказваліся высокія прамовы аб вольнасцях і Бацькаўшчыне, але рэальна мала хто ўдзельнічаў у важных соймавых баталіях. Гэтым ахвотна займаліся толькі прафесійныя палітыкі, дыспутанты, лабіруючыя інтарэсы сваіх патронаў або палітычных групавак, купленыя паслы, часам яўныя аматары пасвяціцца. Агульныя прававыя і палітычны ўзровень шляхты быў высокі, але пераважалі прыватныя, групавыя, персанальныя інтарэсы. Амаль усе ўнутраныя праблемы, якія пагражалі РП яе паслабленнем і пагібельлю, былі дастаткова вядомы, але для іх вырашэння нічога не рабілася. Калі вальнаму сойму 1701–1702 г. быў прапанаваны праект аб наданні большай улады каралю ў ВКЛ, пад якім мог бы падпісацца шмат хто з будучых рэфарматараў, ён быў расцэнены як правакацыя (што, аднак, адпавядала рэчаіснасці).⁴⁶ Роля вальных соймаў, таксама як і канвакацыі, шляхецкіх канфедэрацый, рокашаў, часам імкліва ўзрастала, але гэтая актывізацыя была звязана з рэдкімі фазамі ўзмацнення рэфарматарскіх ці, наадварот, кансерватыўных тэндэнцыяў і часам з надзвычайным абвастрэннем унутры- і знешнепалітычных умоваў (напрыклад, у час “*хатняй*” вайны Сапегаў з іншымі магнацкімі групамі ў канцы XVII–пачатку XVIII ст.).

Шляхецкая дэмакратыя, негледзячы на свой саслоўны характар, аказала пазітыўны ўплыў і на развіццё прававой і палітычнай свядомасці і эмансipaцыю гарадскіх слаёў, найбольш актыўнай часткі мяшчанства. Тое выключнае значэнне, якое надавалася земскаму і шляхецкаму праву, дазваляла і паспалітаму людзю ў пэўнай ступені выкарыстоўваць яго ў сваіх мэтах: патрабаваць прывілеяў на Магдэбургскае права, арганізацыю цэхавых і купецкіх аб’яднанняў, абмежавання феадальных юрыдык у гарадах, павіннасцяў і г.д. Упершыню ў гісторыі Беларусі і Украіны прадстаўнікі брацтваў, якія з канца XVI ст. аб’ядноўвалі галоўным чынам праваслаўных мяшчанаў буйных гарадоў і мястэчкаў, практычна сфармулявалі агульную праграму палітычных і этнаканфесійных патрабаванняў. Выступаючы ад імя “*всей Руси старожитной грецкой*

⁴⁴ Volumina legum.– T.V.– S.407.

⁴⁵ Olszewski H. Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii (1652–1763).– Poznań, 1966.– S.26; Maciszewski J. Szlachta polska... S.220.

⁴⁶ Diariusz sejmku Walnego Warszawskiego 1701–1702./ Wyd. Prz.Smolarek.– Warszawa, 1962.– S.50–53.

релей”, брацтва ўвесь час спасылаліся на законы ВКЛ і РП, выкарыстоўвалі інстытут шляхецкіх павятовых паслоў, неафіцыйна ўдзельнічалі ў падрыхтоўцы некаторых соймавых прамоваў і канстытуцыйных праектаў па царкоўна-рэлігійным праблемам. Адзін з пратэктараў віленскага Свята-Духаўскага брацтва троцкі падкаморы Багдан Агінскі, які актыўна ўдзельнічаў у соймавых спрэчках, заслужыў мянушку “*русін*”.⁴⁷ Прыкметны апасродаваны ўдзел брацтваў у вядомым шляхецка-магнацкім рокашы М.Забжыдоўскага 1606 г. Да генеральнай варшаўскай канвакацыі 1632 г. Віленскае брацтва падрыхтавала некалькі гісторыка-юрыдычных выданняў – “*накшталт рускіх старажытных хронік*”, прызначаных для ваяводскіх і павятовых паслоў ВКЛ і ўсяго Сенату: “*Synopsis, albo Krótkie spisanie praw, przywilejow, swobod i wolnosci... Przezacnemu starowiecznemu narodowi Ruskiemu...*” і ў дадатак “*Supplementum Sinopsis*”.⁴⁸ У абодвух выданнях падаюцца правы і прывілеі “*старажытнага рускага народу*” з Нікейскага сабору 325 г. па 1632 г., ухвалецця “*залатая вольнасць*” дауніяцкага перыяду, згадваюцца каралеўскія прывілеі, друкаваныя соймавыя канстытуцыі канца XVI–пачатку XVII ст., акт Варшаўскай канфедэрацыі 1573 г. Уніяцкія публіцысты таксама прымеркавалі да сойму сваё выданне: “*Prawa y Przywileje od najasniejszych Królów Ich Mosciow Polskich y W.X.L. nadane obywatelom... w iednosci z S.Kosciołem Rzymskim będącym*” (Вільня, 1632). Адрозненне ўніятаў ад іх апанентаў складалася ў тым, што на першым этапе ўмацавання уніі – у канцы XVI–пачатку XVII ст. – асноўнымі яе ідэёлагамі і арганізатарамі былі прадстаўнікі вышэйшай духоўнай іерархіі. У праваслаўных брацтвах больш адчувалася іх сувязь з мяшчанскім, рамесніцкім асяроддзем, простым “*грубым паспольствам*”, тым больш, што праваслаўнае святарства да пачатку 30-х г. XVII ст. афіцыйна не выконвала свае функцыі.

Характэрна, што ў першыя гады пасля Берасцейскай уніі 1596 г. сацыяльны статус уніяцкай шляхты і святарства здаваўся шмат каму з іх больш важным за былыя этнаканфесійныя сувязі. Адказваючы на палемічнае выданне Віленскага брацтва, якое было адзначана новымі сацыяльнымі акцэнтамі – “*не вера ператварае русіна ў русіна, паляка ў паляка, літоўца ў літоўца, а паходжанне і кроў руская, польская і літоўская*”, уніяцкія палемісты ўспрынялі гэта як публічную знявагу “*шляхецкай старажытнасці*”: “*бо што гэта за агульная кроў наша шляхецкая з плебеямі? Што за крэўнасць з хлопствам? Заклікаеце да адзінства на крыві, раўняецеся старажытным родам рускім, але продкі вашай Русі былі (людзмі) простымі...*”.⁴⁹ Ананімны аўтар “*Эленхуса*” 1622 г. (Мялеці Сматыцкі) падаў больш моцныя аргументы: “*Мы монахи, шляхта, плебеи – одно в Христе Господе. И варвар у нас, и скиф, и грек, и жидовин... О том, однако, прежде всего стараемся, без чего шляхта ничто – “stercus est” (гнои), г.зн. аб духоўным выратаванні*”.⁵⁰

Па-свойму імкнулася прыстасавацца да шляхецкіх парадкаў РП і сялянства Беларусі і Літвы. Мяркуючы па захаваным крыніцам, нямала прыгонных сялянаў прыбілася ў горад, пранікла ў групу пахожых (вольных) людзей, служылага баярства, нават шляхты. Па прыкладу шляхты шмат якія сялянскія грамады сталі захоўваць і прад’яўляць, калі ў гэтым была патрэба, судовыя, дзельчыя, прадажныя, застаўныя лісты, камісарскія акты аб размежаванні маёнткаў і іншыя падобныя дакументы, якія дазвалялі падцвердзіць іх традыцыйныя правы і абавязкі. Адносіны ўладаў да гаспадарскіх сялянаў былі нярэдка дастаткова “*наважлівыя*”. “*Заўсёды падданым гаспадарскім больш веры*”, – сцвярджаў Астафей Валовіч пад час буйной рэвізіі гаспадарскіх пушчаў у другой

⁴⁷ Trenograf, albo Załosne opisanje żywota, testamentu y Smierci... P.Bogdana Ogińskiego podkomorzego trockiego. Druk. w Wiewiu, 1625.– S.C. 3 r. („*Rusniakiem zwano iawniej i na stronie*”).

⁴⁸ АЮЗР.– Ч.1.– Т.7.– 1887.– С.533–649.

⁴⁹ Тамсама.– Ч.1.–Т.8.– С.75, 737–738.

⁵⁰ Тамсама.– С.605–606.

палове XVI ст.⁵¹ У 1590 г. “пахожы” сялянін Герасім Львовіч уступіў у спрэчку з былым сваім уладальнікам, суддзёй (!) Іванам Быкоўскім: “Беглым мяне, ваша міласць, назваць нельга. Прыстойна ад вашай міласці адстаў, а калі б збег, ведалі б аб гэтым і ўлады і суседзі. І цяперашні Статут (1588 г.) для таго мала прыгодны і вашай міласці бескарысны, бо я ад вашмоўці адстаў пры старым Статуце (1566 г.)”.⁵² Ня шмат сённяшніх сялянаў так добра ведаюць дзеючы ў краіне кодэкс. Спасылкі на Статуты і публічна-прававыя і прыватныя акты сустракаюцца і ў іншых судовых працэсах з удзелам вясковых грамадаў, сялянаў, мяшчанаў і іншага паспалітага люду. І калі адваротным бокам кардынальных правоў шляхты, яе залатых вольнасцяў была, натуральна, яе ўлада над залежным людам, што нярэдка цягнула за сабой розныя формы сацыяльнага пратэсту, але, здаецца, не выпадкова ўсё ж ВКЛ ніколі не ведала сялянскіх войнаў і хваляванняў, роўных пугачоўшчыне і разіншчыне.

У XVIII ст. ва ўнутраныя справы Польшчы і ВКЛ усё больш актыўна ўмешваюцца суседнія дзяржавы, зацікаўленыя ў захаванні слабой Рэчы Паспалітай. Большасць нясмелых спробаў перабудаваць і ўдасканаліць дзяржаўны лад або зводзіліся да люстраной шліфоўкі скасцяненай сістэмы, або не дасягалі сваіх мэтаў. Буйную казырную карту разыграў Пётр I на завяршаючым этапе Паўночнай вайны. Па ўмовам мірнай дамовы абсалютысцкая імперская Расія сталася гарантам дзяржаўнага ладу шляхецкай дэмакратыі, абывацельскіх правоў, вольнасцяў. “Нямы” сойм 1717 г. прыняў рэкамендацыі расійскіх уладаў пры поўным маўчанні прысутных. Колькасць войска РП была абмежавана 24 тысячамі (18 тысячаў для Кароны, 6200 – для ВКЛ), што болей, канешне, падыходзіла для палацавых парадаў. Аўстрыя і Прусія мелі прыкладна па 100 тысячаў, Расія – каля 300 тысячаў.⁵³ Прыхільнікам абнаўленчых рэформаў, актыўных палітычных дзеянняў паказалі іх месца. Толькі ў апошняй трэці XVIII ст. складваюцца грамадска-палітычныя ўмовы для ажыццяўлення буйных і рэалістычных рэформаў дзяржаўнага ладу ў духу еўрапейскага Асветніцтва, перабудовы яго ў канстытуцыйную манархію пад агульным “*верхавенствам народу*”. Прымаецца славуная майская Канстытуцыя 1791 г., развіваецца нацыянальна-вызвольны рух. Але гэта быў ужо час хутка прагрэсуючага знешнепалітычнага калапсу, падзелаў Рэчы Паспалітай, прымуsoвай ліквідацыі яе дзяржаўнасці.

Урокі гісторыі.

Падвядзем некаторыя вынікі. У адрозненне ад большасці заходнееўрапейскіх краінаў, у якіх у фарміраванні парламентарызму актыўна прымала ўдзел трэцяе саслоўе, парламентарызм у Польшчы і ВКЛ быў вынікам палітычнай дзейнасці амаль выключна шляхты. Высокая прававая культура шляхты, глыбокае ўсведамленне ёю асабістых правоў (няхай і пераломленае ў саслоўнай ментальнасці), сваеасаблівыя формы парламенцкіх інстытутаў і падзелу функцыяў паміж соймуючымі станамі, уздзеянне шляхецкіх вольнасцяў і шляхецкай правасвядомасці на іншыя саслоўі стваралі ў грамадстве ВКЛ важныя перадумовы станаўлення грамадзянскай супольнасці, пераходу да Новага часу. Гэта і паказалі рэформы канца XVIII ст., якія атрымалі ў спадчыну і развілі лепшыя традыцыі папярэдняй эпохі. Яны сведчылі аб тым, што РП, г.зн. ВКЛ, Беларусь і Літва, у XVI–XVIII ст. уяўлялі, магчыма, геаграфічную, але ніяк не палітычную перыферыю Еўропы.

У сучаснай гістарыяграфіі няма адзінай думкі па пытанню аб прычынах унутрыпалітычнага крызісу РП у другой палове XVII–сярэдзіне XVIII ст. Сярод асноўных фактараў гэтага сыходу называюць эгаістычную палітыку алігархіі, магнацкіх групавак, незацікаўленых ва ўмацаванні вярхоўнай улады і цэнтралізатарскіх працэсах,

⁵¹ Волович Г.Б. Ревизия пуц и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском, с привоскуплением грамот и привилегий. – Вильна, 1867. – С.281.

⁵² АВАК. – Т.36. – С.360.

⁵³ Bardach J. Historia ustroju... S.232.

умяшальніцтва суседніх дзяржаваў, доўгія разбуральныя войны і г.д. Да гэтага можна дадаць адсутнасць моцнай прафесійнай арміі ў ВКЛ, уцягванне Польшчы ў знясільваючы яе працэс каланізацыі Украіны і ўціхамірвання казацкай вольнасці, невырашанасць і складанасць царкоўна-рэлігійных і этнаканфесійных супярэчнасцяў, адыход кіруючай эліты і большай часткі шляхты ад народных рэлігійных, культурных і моўных традыцыяў. Толькі на новай прыступцы гістарычнага развіцця палітычны народ-шляхта ВКЛ, найбольш актыўная і дэмакратычная яго частка, стаў паступова ўсведамляць сваю гістарычную місію і браць на сябе адказнасць за лёсы ўсіх нацыяў і ўсіх народаў Бацькаўшчыны.

Шляхецкая дэмакратыя ВКЛ (пры ўсіх заганах і недахопах) дазволіла пазбегнуць крайніх формаў безладдзя і тэрору, далучыла да грамадзянскай і палітычнай дзейнасці ўсю шляхту, а часткова і іншыя слаі насельніцтва, усвядоміла неабходнасць улічваць думку меншасці, дала адчуць смак свабоды і чалавечай годнасці. Гістарычны лёс беларускага народа склаўся так, што ён у значнай ступені страціў памяць аб сваім прошлым, сваёй гісторыі. Але ў працэсе станаўлення беларускай дзяржаўнасці і далейшага развіцця беларускай нацыі зварот да мінулага, і перадусім – да перыяду ВКЛ, непазбежны. І тут беларусы маюць перавагу перад шмат якімі народамі *“постсавецкага абшару”*. Зварот беларусаў да ВКЛ – гэта зварот да такога мінулага, якое значна больш адказвае сучасным дэмакратычным нормам і на якое можна значна больш абапірацца пры будаўніцтве дэмакратычнай дзяржавы, чым на гістарычныя ўзоры і прыклады мінулага іншых народаў. Калі ганарыцца ў сваёй гісторыі не захопніцкімі войнамі і прыгнятаннем іншых, а блізкасцю грамадскіх парадкаў мінулага да сучасных нормаў і каштоўнасцяў, беларусам ёсць чым ганарыцца.

Георгі Галенчанка
(пераклад А.Шаланда)

“Пагоня” – дзяржаўны герб Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў канцы XIV–пачатку XVI ст.⁵⁴

In the article *“Pagonia” – the national coat of arms of Grand Duchy of Lithuania, Russia and Samogitia* Alaxiej Szalanda considers the history of formation of the national coat of arms of Belarus and comes to the conclusion, that *“Pagonia”* appeared as a result of rather long process of heraldization (from the end of the 14th c. till the end of the 15th c.) of horse figure from the portrait seals of Grand dukes of Lithuania and their combination with personal arms of Uladzislau-Jagajla and Vitaut – *“Bojca”* and *“Kalumny”*. During such long period of time the sense and the meaning of the heraldry figure changed. It was called *“Pagonia”* in the end of the 15th–beginning of the 16th c. only.

Паводле большасці вызначэнняў гербам называецца сімвалічная выява, якая перадаецца ў спадчыну і складаецца паводле вызначаных правілаў [1, с.460; 2, с.515; 3, с.13; 4, с.330]. Адною з галоўных элементаў гербу з’яўляецца геральдычная тарча. Калі яна адсутнічае, можна гаварыць толькі аб эмблеме пад якой, у сваю чаргу, разумеюць умоўнае або сімвалічнае выяўленне якога-небудзь паняцця ці ідэі [5, с.388]. Гербы ўпершыню з’явіліся ў Заходняй Еўропе ў другой палове XII ст. [6, с.8], таму ў ВКЛ, як і ў шэрагу іншых краін Сярэдняй і Усходняй Еўропы, яны былі прадуктам імпарту, а значыць або цалкам запазычаныя з Захаду, або ўтвораныя ў выніку геральдызацыі. Пад апошняй мы разумеем працэс ператварэння пад уплывамі заходняй геральдыкі мясцовага эмблематычнага матэрыялу ў гербы.

⁵⁴ Артыкул падрыхтаваны на падставе паведамлення, зробленага на міжнароднай канферэнцыі *“Вялікае княства Літоўскае і этнагенез Беларусі”*, якая адбылася 7–9 чэрвеня 2001 г. у Мельніку (Польшча). Гл. таксама: Шаланда А. Генезіс “Пагоні” – дзяржаўнага гербу Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. // BZH. – Białystok, 2001. – Nr 16. – S.152–158.

У канцы XII–XIII ст. у Прыбалтыцы, у непасрэднай блізкасці ад Полацкага княства і літоўскіх зямель, спачатку ў Лівоніі, а пазней у Прусіі, з’явілася заходнееўрапейскае, пераважна нямецкае, рыцарства. Пагроза з іх боку была адным з фактараў, паспрыяўшых аб’яднанню старажытных беларускіх і літоўскіх зямель у адзіную дзяржаву — Вялікае княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае [7, с.387]. Разам з тым, суседства з нямецкім рыцарствам спрыяла кшталтаванню ў ВКЛ рыцарскіх звычаяў і абавязкаў, формы аддзення і ўзбраення, уяўленняў аб рыцарскай годнасці і гонары [8, s.175]. Заходнееўрапейская рыцарская культура несла ў асяроддзе беларускіх і літоўскіх феадалаў і пэўныя геральдычныя ўзоры [9, s.9]. Заходнія геральдычныя ўплывы пранікалі ў ВКЛ таксама праз Венгрыю, Польшчу, Мазовію, дзе гербы распаўсюдзіліся ў сярэдзіне XIII–сярэдзіне XIV ст. [3, s.55; 10, s.232].

Знаёмства з геральдыкай і сфрагістыкай сваіх заходніх суседзяў, асабліва Тэўтонскага Ордэна, спрыяла складванню ў ВКЛ у другой палове XIII–XIV ст. уласных геральдычных эмблем заходнееўрапейскага ўзору. Да заходніх эмблематычных запазычанняў трэба аднесці шырока распаўсюджаныя ў сфрагістыцы феадальных вярхоў ВКЛ свецкія (партрэтныя) выявы князя на троне, на кані ці пешага [11, s.687]. Разам з тым, трэба адзначыць, што моцны ўплыў унутры ВКЛ культуры рускіх земляў таксама адбіўся на пячатках феадалаў літоўскага і жамойцкага паходжання. Пра гэта сведчаць не толькі напачатковыя рускія кірылічныя надпісы, але і выявы клейнавага і ўсходневізантыйскага тыпаў (пераважна выявы Святых усходняй, праваслаўнай царквы) [11, s.686–687]. Такім чынам, вылучаюцца тры групы эмблем, якія распаўсюдзіліся ў ВКЛ у XIII–XIV ст.: 1) знакі-клейны, 2) выявы ўсходневізантыйскага тыпу, 3) выявы заходнееўрапейскага тыпу.

Як сведчыць пячатка “*караля Літвы і Русі*” Гедыміна (1316–1341), якую

Пячатка Гедыміна “*караля Літвы і Русі*”?

апублікавалі беларускія гісторыкі Георгі Штыхаў і Мікола Ермаловіч, ён карыстаўся выявай коннага рыцара з дзідай [12, с.143].⁵⁵ У канцы XIV ст. на пячатках вялікіх князёў літоўскіх Гедымінавічаў найбольш часта паўтаралася постаць вершніка з мячом ці дзідай [11, s.690, 700, tabl.4, № 33, 703, tabl.5, № 35, 713, 717–718, tabl.6, № 40–41, 723; 13, с.240–241, мал.3]. Працэс пераймання эмблем заходнееўрапейскага тыпу ў канцы XIV ст. ахапіў таксама прадстаўнікоў іншых княжацкіх дынастый — Рурыкавічаў і так званых Даўшпрунгавічаў, якія мелі цесныя адносіны з

Пячатка Альгерда

пануючым домам ВКЛ [11, s.696–697, 704, 714]. Не былі гэта яшчэ гербы, нягледзячы на тое, што можна прасачыць спадчыннасць вершнікаў на пячатках нашчадкаў Гедыміна. Па-сутнасці, не было яшчэ і гербу дзяржавы.⁵⁶ Суверэнітэт ВКЛ увабляўся ў асобе вялікага князя з дынастыі Гедымінавічаў, таму на пячатках змяшчалася або яго конны ці пешы сімвалічны партрэт, або яго ўласнае кляйно. Добра гэта відаць на прыкладзе пячатак вялікага князя Альгерда Гедымінавіча (1345–1377) [11, s.709, tabl.4, № 31–32]. Разам з тым, спадчыннасць коннай выявы можна разглядаць як пачатак яе геральдызацыі.

⁵⁵ На жаль, акрамя фота ніякіх іншых звестак аб пячатцы не падаецца.

⁵⁶ На нашу думку, менавіта гэтая акалічнасць падштурхнула аўтараў беларуска-літоўскіх летапісаў першай паловы XVI ст. да стварэння легенды аб існаванні гербу “*Пагоня*” у міфічнага вялікага князя Нарымунта, які нібыта жыў у другой палове XIII ст.

З’яўленне першых гербаў у ВКЛ было непасрэдна звязана са знешнепалітычнымі падзеямі канца XIV ст., а менавіта з заключэннем у 1385 г. Крэўскай уніі. Аб’яднанне ВКЛ і Польшчы пад уладай караля Уладзіслава II Ягайлы (1386–1434) спрыяла ўзмацненню заходніх геральдычных уплываў, што адбілася на хуткім афармленні паводле правілаў геральдыкі партрэтнай пячаткі ў выглядзе коннага рыцара з мячом. У працэсе геральдызацыі вершнік быў пакладзены на геральдычную тарчу, у выніку чаго атрымаўся пазнейшы дынастычны герб Гедымінавічаў, да якіх належаў новы кароль Польшчы і, адначасова, дзяржаўны герб ВКЛ. Аб тым, што ён знаходзіўся ў пачатковай стадыі кшталтавання, сведчыць неўстойлівасць гербавай выявы, якая на пячатках Уладзіслава-Ягайлы падавалася па-рознаму: з цмокам пад капытамі вершніка або вершнік з дзідай замест мяча [14, № 5–6, 1909, tabl.2, мал.15, s.105–106; 15, с.15; 27, с.71; 16, мал.3; 4, с.182, мал.34].

Разам з вершнікамі, які меў характар дзяржаўнага і зямельнага герба ВКЛ, склаўся асабісты герб Ягайлы. Звычайна ў Заходняй Еўропе яны змяшчаліся на малой тарчы вершніка ці пешага рыцара з партрэтнай пячаткі [17, с.94]. Асабістым гербам Ягайлы стаў залаты падвойны крыж у блакітным полі, які ў сярэдзіне XV ст. атрымаў назву “*Бойча*” [18, с.90–91; 19, с.291; 20, с.55; 21, с.13; 17, с.94; 22, с.27]. З’яўляючыся элементам вершніка, гэты герб, тым не менш, часта выкарыстоўваўся на пячатках і манетах Уладзіслава-Ягайлы асобна [14, № 5, 1909, tabl.2, мал.14, № 6, 1909, s.105; 23, с.20–21, мал.6, № 4; 24, с.247, № 17]. Генезіс гэтага гербу дакладна не высветлены. Аднак, большасць даследчыкаў выказалася за візантыйскія вытокі яго выявы [21, с.13; 22, с.30–31]. На нашу думку, выбар Ягайлай такога крыжа ў якасці сваёй гербавай выявы быў абумоўлены уплывам на яго рускай праваслаўнай культуры ў ВКЛ і звязаны з яго дзейнасцю па хрышчэнні Літвы ў 1386 г. У праваслаўнай традыцыі падвойны крыж сімвалізаваў перамогу хрысціянства над паганствам.⁵⁷

Геральдызацыя партрэтнай пячаткі Ягайлы ў канцы XIV ст. паспрыяла, па-першае, замацаванню на пячатках іншых Гедымінавічаў выявы коннага рыцара, узброенага мячом ці дзідай, па-другое, падштурхнула іх да стварэння асабістых гербаў – “*Льва*” ў Скіргайлы Альгердавіча [25, Т.1, с.59; 13, с.238–239, мал.2; 26, s.14] і “*Калюмнаў*” у Вітаўта Кейстутавіча [11, s.719, tabl.6, № 45, s.722, tabl.6, № 44, 46].

“*Калюмны*” вялікага князя Вітаўта – у чырвоным полі срэбраны (залаты) клейнавы знак трызуб [27, Т.4, с.38] – па сутнасці былі першым клейнавым гербам у ВКЛ, у аснове якога ляжаў распазнаўчаўласніцкі знак. Як пісаў Ян Длугаш, ім Вітаўт пазначаў сваіх коней [18, с.202–203]. Разам з тым, выкарыстанне “*Калюмнаў*” на сцягах (срэбраных на чырвоных) [18, с.203] сведчыць аб тым, што яны лёгка ператвараліся ў вайсковыя і геральдычныя знакі.

У сваім змаганні за ўладу ў ВКЛ князь Вітаўт Кейстутавіч у 80–90-х г. XIV ст. двойчы вымушаны быў шукаць падтрымку ў Тэўтонскага Ордэна. У 1384 г. ён нават прынёс ленную прысягу і стаў васалам Ордэна [28, Т.1, s.247–248]. Пад час свайго знаходжання там Вітаўт пазнаёміўся са звычаямі, гаспадаркай, культурай, у тым ліку і з геральдыкай, крыжакаў. У сувязі з гэтым, менавіта ён спрычыніўся да таго, што ў пачатку XV ст. ужо непасрэдна ў ВКЛ з’яўляюцца пасада герольда і гербы, у першую чаргу, зямельныя (Віленскага і Троцкага княстваў, Валыні, Кіеўшчыны) [11, s.720–721, tabl.6, № 42, s.720–721, tabl.5, № 34; 15, с.17–18; 29, s.149; 30, s.334–335; 31, s.187–188, № 209].

Аднак, на большасці пячатак Вітаўта была змешчана выява коннага ці пешага рыцара з мячом або дзідай без ніякага геральдычнага афармлення. Падобная з’ява назіраецца на пячатках не толькі Вітаўта, але і яго наступнікаў на троне ВКЛ. У першай палове XV ст. такія вялікія князі літоўскія як Свідрыгайла Альгердавіч і Жыгімонт Кейстутавіч карысталіся пячаткамі з геральдычна неаформленым вершнікам з мячом

⁵⁷ Гл., напрыклад: Пуцко В. Крыж Еўфрасіньні Полацкай і ўзвіжальныя крыжы XII–XIII ст. // Полацк. – № 4 (14). – 1992. – С.12–17.

(1420 і 1432–1439), пры гэтым брат Вітаўта на тарчы свайго рыцара змяшчаў “Калюмны”⁵⁸ [11, s.714–715, tabl.3, № 25, tabl.5, № 36, s.724, tabl.8, № 56–57].

Усё гэта сведчыць аб незакончанасці геральдызацыі коннай выявы ў ВКЛ у гэты час. Як сведчаць гербоўнікі і сфрагістычны матэрыял, у 30–40-х г. XV ст. склаліся два тыпы згаданай выявы: у Ягайлы і яго нашчадкаў – вершнік з мячом і “Бойчай”, у Вітаўта і Жыгімонта Кейстутавічаў – вершнік з мячом і “Калюмны” [32, с.12; 21, с.12; 4, s.331, мал.64]. Цікава, што ў такім заходнім гербоўніку першай паловы XV ст. як “*Codex Bergshammari*” менавіта апошні варыянт падаецца як герб вялікага князя літоўскага і ВКЛ [33, s.80, мал.12].

Пячатка Казімера

Згасанне Кейстутавічаў і працяг галіны Ягайлавічаў прадвызначыў канчатковую перамогу ў якасці дзяржаўнага гербу ВКЛ і дынастычнага гербу Гедымінавічаў іх вершніка. “Калюмны” засталіся на другім плане [27, с.38]⁵⁹. У часы Казімера Ягайлавіча (1440–1492) і Аляксандра Казімеравіча (1492–1506), як сведчаць іх пячаткі, геральдызацыя коннай выявы завяршылася – яна канчаткова

замацавалася на геральдычнай тарчы [11, s.689, tabl.8, № 61, 701, tabl.8, № 59–60].

Другая пячатка Казімера

Пячатка Аляксандра

Важнай прыкметай завяршэння геральдызацыі вершніка з мячом з’яўляецца час узнікнення гербавай беларускай назвы – “Пагоня”. У гэтай сувязі характэрным з’яўляецца прывілей караля польскага Уладзіслава Варненчыка ад 1442 г. князям Івану, Аляксандру і Міхаілу Чартарыйскім, паводле якога ім надавалася “...права карыстацца княжацкай пячаткай (*sigillo*), якую ўжывалі іх дзед і бацька, гэта значыць канём, на якім сядзіць узброены муж, трымаючы ў руцэ аголены меч” [19, с.245–246]. З тэксту прывілея вынікае, што напаячатавая выява вершніка з мячом набыла ў Чартарыйскіх спадчыннасць, але не атрымала яшчэ геральдычнага афармлення. Варта звярнуць увагу на тое, што яна не называецца “Пагоняй”. Акрамя гэтага, змест прывілея дакладна засведчыў, што “узброены муж” у сярэдзіне XV ст. адназначна разумеўся як князь (“*dux*”) [17, с.94]. Не называў выяву вершніка з мячом “Пагоняй” і Ян Длугаш, калі апісваў у другой палове XV ст. харугвы ВКЛ у бітве пад Грунвальдам⁶⁰ [18, с.202–203]. Усё гэта дазваляе меркаваць аб больш познім яе з’яўленні.

На нашу думку, назва “Пагоня” з’явілася напрыканцы геральдызацыі ў канцы XV–пачатку XVI ст., і было гэта звязана з новым асэнсаваннем гербавай выявы – замест ранейшага атаясамлення збройнага рыцара з асобай вялікага князя, ён стаў разумецца як сімвал абаронцы Айчыны. Аб гэтым сведчаць беларуска-літоўскія летапісы першай паловы XVI ст. Іх аўтары вырашалі адразу две задачы: 1) даказаць старажытнасць “Пагоні” і 2) растлумачыць сэнс гербавай выявы і назвы. Для гэтага заслугу ў стварэнні герба “Пагоня” прыпісалі міфічнаму вялікаму князю Нарымунту: “*Той Наримунт мел герб або клейнот рыцerstва своего таковыи и тым печатовався, Великому князству Литовскому заставил его...*”, а сам герб далей апісвалі і тлумачылі так: “... в гербе муж

⁵⁸ Сын Жыгімонта Кейстутавіча князь Міхаіл Жыгімонтавіч на сваёй пячатцы меў таксама выяву коннага рыцара з мячом без якіх-небудзь слядоў геральдызацыі [11, s.707–708, tabl.8, № 58].

⁵⁹ Гл. таксама: O[bst] J. Herbarz Litewski. Kolumny.// Kwartalnik Litewski.– Marzec, 1910.– R.I.– T.I.– S.124–127.

⁶⁰ Не ведаў ён і назву “Калюмны” [18, с.203].

збройный на коню белом, в полю червоном, меч голый, як бы кого гонючи держал над головою, и есть оттоля⁶¹ названы погоня...” [34, Т.35, с.32]. У іншым месцы пра “человека на кони з мечом” прама гаворыцца: “...а то знаменуючы через тот герб пана дорослого, хто бы мог боронити мечом отчизны своее” [34, Т.35, с.199]. Няма сумненняў у тым, што летапісцы адлюстравалі ў сваіх паведамленнях аб гербе “Пагоня” сучасны ім стан ведаў.

Такім чынам, герб “Пагоня” з’явіўся ў выніку даволі працяглага працэсу геральдызацыі (з канца XIV па канец XV ст.) коннай выявы з партрэтных пячатак вялікіх князёў літоўскіх і спалучэння яе з асабістымі гербамі Уладзіслава-Ягайлы і Вітаўта – “Бойчай” і “Калюмнымі”. За такі доўгі тэрмін змяніліся сэнс і значэнне гербавай выявы і за ёй у канцы XV–пачатку XVI ст. замацавалася назва “Пагоня”. Менавіта з гэтага часу можна казаць аб існаванні дзяржаўнага гербу ВКЛ, у якім замацаваліся: конны рыцар з мячом, падвойны крыж на малой тарчы і назва “Пагоня”. У сувязі з гэтым, яго можна разглядаць як вынік сінтэзу заходніх геральдычных уплываў і мясцовага эмблематычнага матэрыялу, які складаўся з прыватнаўласніцкіх знакаў-клейнаў і ўзораў хрысціянскай (спярша візантыйска-праваслаўнай, а пасля – рымска-каталіцкай) сімволікі і іканаграфіі.

Аляксей Шаланда

Літаратура і крыніцы:

1. Винклер П.П. Герб. Гербоведение.// Энциклопедический словарь Брокгауза Ф.А.–Ефрона И.А.– СПб., 1892.– Т.VIII.– С.460–467.
2. Цітоў А. Геральдыка. Герб.// ЭГБ.– Мн.: БелЭн., 1994.– Т.2.– С.512, 515–517.
3. Łojko J. Sredniowieczne herby polskie.– Poznań, 1985.– 150 s.
4. Szymański J. Nauki pomocnicze historii.– Warszawa, 1972.– 430 s.
5. Булыка А.М. Слоўнік іншамовных слоў.– Мн.: Народная асвета, 1993.– 398 с.
6. Górczyński S., Kochanowski J. Herby szlachty polskiej.– Warszawa, 1992.– 175 s.
7. Грыцкевіч А.П. Вялікае княства Літоўскае.// ЭГБ.– Мн.: БелЭн, 1994.– Т.2.– С.387–401.
8. Kamieniecki W. Wpływy zakonne na ustrój litewski.// Przegląd Historyczny.– Warszawa, 1925.– Seria II.– Т.5.– Zbiór ogólny, Т.XXV.– С.160–186.
9. Semkowicz W. O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle roku 1413.// LSP.– Poznań, 1989.– Studia Historica.– Т.3.– С.7–139.
10. Sfragistyka./ M.Gumowski, M.Haisig, S.Mikucki.– Warszawa, 1960.– 268 s.
11. Gumowski M. Pieczęcie książąt Litewskich.// AW.– Wilno, 1930.– R.VII.– zeszyt 3–4.– С.684–725, 9 tabl.
12. Ермаловіч М. Старажытная Беларусь.// Маладосць.– 1989.– № 8.– С.136–148.
13. Бохан Ю. Узбраенне вершнікаў Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XIV–пачатку XV ст. (па матэрыялах княскіх пячатак).// 3 глыбі вякоў. Наш край: Гіст.-культуралаг.зб.– Мн.: Навука і тэхніка, 1996.– Вып.1.– С.236–244.
14. Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich.// WNA.– Kraków, 1909.– Nr 5–11; – Krakow, 1919.– 94 s., tabl.
15. Цітоў А. Наш сімвал – Пагоня: шлях праз стагоддзі.— Мн.: Палымя, 1992.– 40 с.
16. Orzeł Biały: Godło państwa Polskiego./ Oprac. M.Woźniakowa.– Warszawa, 1995.– 68 f.
17. Римша Э. Литовская историческая и национальная символика.// Литва литературная.– 1989.– № 4.– С.92–99.
18. Длугош Я. Грюнвальдская битва.– М., Л.: Наука, 1962.– 212 с.
19. Лакиер А.Б. Русская геральдика.– СПб., 1855: 2-е изд.– М.: Книга, 1990.– 432 с.
20. “Пагоня” ў сэрцы тваім і маім: Зб. арт./ Склад. А.Цітоў.– Мн.: БВТ “Хата”, 1995.– 23 с.
21. Рассадзін С. “Віціс” літоўскі.// БМ.– 1994.– № 1.– С.10–14.
22. Белямук М. Эмблема на шыце герба “Пагоня”.// Полацак.– 1991.– № 8.– С.26–31.
23. Сінчук І. Пытанніў больш, чым адказаў.// Спадчына.– 1994.– № 5.– С.19–21.
24. АНБ: Энциклапедыя.– Мн.: БелЭн, 1993.– 702 с.
25. Хорошкевич А.Л. Полоцкие грамоты XIII–начала XVI в.– М., 1977.– Т.1.– 227 с.
26. Akta Unii Polski z Litwą 1385–1791./ Wyd. S.Kutrzeba, W.Semkowicz.– Kraków, 1932.– 570 s.
27. Вяроўкін-Шэлюта У. “Калюмны”.// ЭГБ.– Мн.: БелЭн, 1997.– Т.4.– С.38.
28. Daniłowicz J. Skarbiec dyplomatów: W 5 t.– Wilno, 1860.– Т.1.– 390 s.
29. Łojko J. Chorągwie polskie i litewskie w bitwie pod Grunwaldem.// LSP.– Poznań, 1989.– Studia historica.– Т.3.– С.141–154.

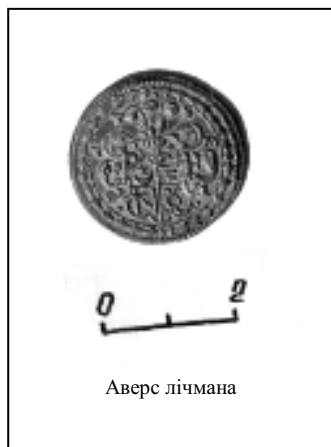
⁶¹ Гэтае “оттоля” такое ж праўдзівае, як і асоба вялікага князя Нарымунта.

30. Kuczyński S.K. Heroldowie króla polskiego.// VNH: Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej.– Toruń, 1997.– S.329–339.
31. Vitoldiana. Codex Privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1386–1430./ Zebrał i wyd. J.Ochmański.– Warszawa, Poznań, 1986.– 255 s.
32. Казбярук У. Летапісы пра нараджэнне Пагоні.// Спадчына.– 1992.– № 3.– С.9–14.
33. Heymowski A. Herby polskie w Sztokholmskim Codex Bergshammer.// SZ.– Warszawa, Poznań, 1967.– Т.12.– S.73–111.
34. ПСРЛ: Летописи белорусско-литовские.– М.: Наука, 1980.– Т.35.– 305 с.

“Лічман” Тэадора Скуміна Тышкевіча з Браслава.

In the article “*Liczman*” by Teador Skumin Tyszkiewicz from Braslau” **Gienadz Siemianczuk** describes the account token – a rare numismatic object which was found during the archeological excavations in Braslau in 1990 year.

Пад час археалагічных раскопак на “Замкавай гары” у Браславе ў 1990 г. быў выяўлены рэдкі для Беларусі і цікавы нумізматычны прадмет – гэта лічыльны жэтон альбо “лічман”. Яны выкарыстоўваліся ў Заходняй Еўропе ў якасці фішак для лічэння па лініях у купецкіх і банкаўскіх аперацыях з XV ст., а ў ВКЛ – з сярэдзіны XVI па XVIII ст. Выраблялі іх звычайна з медзі ці бронзы і зрэдку нават са срэбра. У фондах ГДГАМ, напрыклад, захоўваецца медны “лічман”, які ў 1581 г. быў адліты для Яна Абрамовіча, старосты Лідскага і Вендэнскага, намесніка Віленскага [1, с.57–58, фота № 15]

Браслаўскі экзэмпляр, як паказаў спектральны аналіз, зроблены з чыстай медзі. Яго памеры наступныя: дыяметр – 26,5 мм, таўшчыня – 1,2 мм. З аднаго боку (аверс) аздоблены лаўрамі складаны чатырохчастковы герб – “Леліва”, “Карчак”, невядомы, “Корсак” і манаграма лацінскімі літарамі – “T-S || T-M || D-L”, што расшыфроўваецца як “T[heodorus]-S[cumin] || T[hesaurarius]-M[agni] || D[ucatus]-L[ithuanie]” (“Тэадор Скумін –

падскарбі Вялікага княства Літоўскага”), а з другога боку (рэверс) – вянок з кветак ліліі і надпіс-сентэнцыя на лацінскай мове – “**Domine quid est homo quod mem ores eivs A[nn]o Do[mini] 1586**” і дзве перакрываючыя галінкі. Надпіс у перакладзе гучыць як “*Божа, што ёсць чалавек, калі памятаеш аб ім*” і “*году Божага 1586*”.

Знойдзены на “Замкавай гары” ў Браславе “лічман” належаў Тэадору (Фёдару) Скуміну Тышкевіча гербу “Леліва”, які быў даволі значнай асобай у палітычнай эліце ВКЛ у другой палове XVI ст. З 1576 па 1586 г. ён выконваў функцыі падскарбія дворнага ВКЛ, у 1586–1590 г. з’яўляўся пісарам і падскарбіям земскім ВКЛ, з 1590 г. – ваяводам Наваградскім. З 1581 г. ён яшчэ і староста Браслаўскі, у 1608–1615 г. – староста Гарадзенскі, Юрбаргскі і Надвароскі. У 1568 і 1577 гг. ён ездзіў паслом ВКЛ у Маскву. Памёр Тэадор (Фёдар) Скумін Тышкевіч у 1618 г.

Браслаўскі “лічман” адбіты на Віленскім грашовым двары, аб чым сведчыць яго знак – ліпавае трылістнік над сентэнцыяй. Аналагічны знойдзенаму ў Браславе “лічман” быў апісаны польскім нумізматам Балеславам Дэмелям [2, s.25, Nr 43].

Генадзь Семянчук

Літаратура:

1. Граблеўская І. Лічыльны жэтон з вёскі Вярэйкі.// Краязнаўчыя запіскі.– Горадня, 2000.– Вып.5.– С.57–59.
2. Demel B. Liczmany mennicze zwane podskarbiówkami.– Kraków, 1911.– 32 s.

КРЫНІЦЫ

Спісы маршалкаў шляхты Гарадзенскай губерні ў XIX ст. (паводле Люцыяна Шчукі).

У гісторыі мясцовага самакіравання на беларускіх землях вельмі важную ролю адыгралі выбарныя шляхецкія ўстановы, якія фактычна з'яўляліся падмуркам усяго дзяржаўнага ладу ВКЛ і Рэчы Паспалітай абодвух народаў. Пасля падзелаў РП у канцы XVIII ст. і інкарпарацыі яе ўсходніх абшараў у склад Расійскай імперыі месца і значэнне выбарных устаноў у сістэме дзяржаўнага кіравання і суду істотна змянілася. У дзяржаве Раманавых гэтыя ўстановы знаходзіліся пад жорсткім кантролем з боку дзяржаўнай бюракратыі і выконвалі другасныя функцыі. Тым не менш, дваранскія ўстановы і тут былі істотным элементам дзяржаўнай машыны. Царская ўлада захавала часткова на інкарпараваных землях былой РП некаторыя традыцыі і асаблівасці ў арганізацыі шляхецкага самакіравання. Працягвалі функцыянаваць земскія, гродскія і падкаморскія суды, суддзі і падсудкі, якія абіраліся шляхтай, ужываліся ранейшыя назвы службовых пасадаў – маршалак, харунжы, падкаморы, возны і г.д. Галоўную ролю сярод гэтых выбарных ураднікаў, безумоўна, адыгрывалі маршалкі, якія з'яўляліся фактычна пасярэднікамі паміж расійскай уладай і мясцовай шляхтай. Без іх удзелу было немагчымае нармальнае функцыянаванне ўсяго мясцовага дзяржаўнага апарату.

У адпаведнасці з заканадаўствам асноўным абавязкам маршалкаў лічылася загадванне ўнутранымі спраамі шляхецкай карпарацыі – кіраўніцтва правядзеннем сходаў, апека над сіротамі і хворымі, выдача пасведчанняў аб шляхецкім паходжанні і г.д. Аднак, у рэчаіснасці яны з'яўляліся адным з найбольш эфектыўных структурных элементаў у сістэме мясцовага кіравання. Так, павятовыя маршалкі старшынствавалі на пасяджэннях дарожна-будаўнічых, воспенных, харчовых і розных іншых камітэтаў і камісій, збіралі для губернатараў статыстычныя матэрыялы аб ураджайнасці, коштах на харчаванне і будаўнічыя матэрыялы, выплаце насельніцтвам дзяржаўных падаткаў і г.д. Таму, звычайна на пасады маршалкаў выбіралі заможных і ўплывовых прадстаўнікоў абшарнікаў, якія адначасова былі дастаткова лаяльнымі да імперыі. За гэта нёс адказнасць начальнік губерні, які зацвярджаў на пасады абраных шляхтай ураднікаў ці абавязаны быў прадставіць патрэбную інфармацыю ў Санкт-Пецярбург, калі права зацвярджэння належала самому імператару. У 1836 г. Гарадзенскі губернатар не жадаў зацвярджаць на пасаду Слонімскага маршалка Яўстафія Валовіча, які быў братам паўстанца Міхала Валовіча. Праўда, пазней ён усё ж пагадзіўся з выбарам шляхты, і Яўстафі Валовіч знаходзіўся на гэтай пасадзе да 1865 г.

Пасля паўстання 1831 г. сама назва “маршалак” была забаронена да ўжывання і заменена расійскім тэрмінам “*предводитель дворянства*”. Былі забаронены і іншыя назвы пасадаў і ўстаноў, якія паходзілі з часоў РП, а парадак дзейнасці і справаводства прыводзіўся ў адпаведнасць з расійскімі губернямі. Рэзка скарацілася і колькасць прадстаўнікоў шляхты, якія маглі выбіраць і быць абранымі на саслоўныя ўрады. У 1836 г. у Горадню для ўдзелу ў выбарах прыехалі 224 шляхцічы, у той час, як на выбарах 1830 г. у павятовых гарадах Гарадзенскай губерні бралі ўдзел 777 чалавек. Трэба адзначыць, што паводле закону 1831 г. прамое выбарчае права атрымлівалі толькі абшарнікі, якія мелі болей 100 прыгонных сялян мужчынскага полу. Астатнія землеўладальнікі вылучалі ад сябе ўпаўнаважаных. Апрача таго, царскім указам ад 12 кастрычніка 1835 г. у “Заходніх губернях” дазвалялася ўдзельнічаць у выбарах толькі тым шляхцічам, якія не менш 10 гадоў былі на дзяржаўнай ваеннай ці грамадзянскай службе. На выбары 1848 г. у Горадню прыехала ўсяго 146 чалавек, прычым ад некаторых паведаў усяго па 6 чалавек. Але, нягледзячы на шматлікія абмежавальныя пастановы, шляхта Гарадзенскай губерні не страціла інтарэсу да саслоўнага самакіравання ў адрозненне ад цэнтральных губерняў імперыі, дзе дваранскія выбары часта прымалі гратэскавыя формы. Паступова расла

колькасць удзельнікаў дваранскіх сходаў. На выбары 1853 г. у Горадню прыехалі 243 шляхцічы. Натуральна, што абраныя службовыя асобы імкнуліся абараняць найперш інтарэсы памеснай шляхты. Асабліва выразна гэта праявілася ў час падрыхтоўкі сялянскай рэформы 1861 г. Дарэчы, мясцовая шляхта, якая добра ведала пра становішча ў суседніх краінах, сама выступала за вызваленне сялян ад прыгону, аднак, жадала захаваць усю зямлю ў сваёй уласнасці. Калі на пачатку 1860-х г. на польскіх, літоўскіх і беларускіх землях ускладнілася палітычная сітуацыя, прадстаўнікі шляхецкіх установаў спрабавалі дамагчыся ад царскіх уладаў саступак на карысць шляхецкага саслоўя. Прадwadзіцель дваранства Гарадзенскай губерні граф Віктар Старжэньскі нават дамогся сустрэчы з імператарам Аляксандрам II, на якой прапанаваў апошняму свой праект пераўтварэнняў. Калі ў 1863 г. выбухнула паўстанне, то большасць маршалкаў і іншых абраных шляхтай службоўцаў падалі ў адстаўку ў знак пратэсту супраць дзеянняў улады. За гэта яны пазней пераследаваліся Віленскім генерал-губернатарам Міхаілам Мураўёвым. Апошні загадаў губернатарам прызначаць на мясцовыя шляхецкія пасады расійскіх абшарнікаў і чыноўнікаў. Так фактычна завершылася гісторыя шляхецкага самакіравання на беларускіх землях, паколькі з гэтага часу маршалкі і дэпутаты дваранскіх сходаў ператварыліся ў дзяржаўных чыноўнікаў, якія займаліся пытаннямі жыцця шляхецкага саслоўя. І хаця часам на гэтыя пасады прызначаліся і радавітыя мясцовыя абшарнікі, гэта не мяняла сутнасці справы. Аднак, гісторыя шляхецкага самакіравання, нават у дастаткова абмежаваных палітычных умовах Расійскай імперыі, уяўляе вялікую цікавасць для даследчыкаў, паколькі выбарныя саслоўныя ўстановы з'яўляліся важным элементам палітычнага развіцця грамадства, на грунце якога паўставала ў заходніх краінах усеагульная выбарная дэмакратыя. Таму, для аматараў гісторыі будзе несумненна вельмі цікавым знаёмства з маладаступнай сёння публікацыяй Люцыяна Шчукі ў міжваенным часопісе *“Ateneum Wileńskie”* (1924.— Р. II.— З. 7–8.— С. 421–429), у якой прыводзяцца спісы ўсіх губернскіх і павятовых маршалкаў Гарадзенскай губерні за часы яе існавання.

Сяргей Токуць

“Маршалкі шляхты Гарадзенскай губерні

У 1785 г. паводле *“Жалованной грамоты дворянству”* Кацярына II заснавала ўрад губернскіх і павятовых маршалкаў шляхты (прадwadзіцеляў дваранства), абіраных тэрмінам на тры гады. Пасля падзелаў Польшчы ўказам Паўла I *“Жалованная грамота”* пашыралася і на польскія губерні, прычым расійскія *“предводители дворянства”* атрымалі тут афіцыйную назву маршалкаў шляхты (губернскія і павятовыя маршалкі); назва гэта пратрымалася да 1831 г., калі ўказам ад 28 лютага было загадана называць маршалкаў афіцыйна *“предводителями дворянства”*.

У 1798 г. адбыліся пленарныя выбары маршалкаў шляхты ў паветах, якія пазней увайшлі ў склад Гарадзенскай губерні, а тады яшчэ ўтваралі частку Літоўскай губерні, падзеленай затым паводле ўказа 9 верасня 1801 г. на Літоўска-Віленскую і Літоўска-Гарадзенскую губерні.

Спачатку Гарадзенская губерня складалася з паветаў: Берасцейскага, Гарадзенскага, Кобрынскага, Лідскага, Наваградскага, Пружанскага, Слонімскага, Ваўкавыскага. У 1843 г. адбыўся новы адміністрацыйны падзел Гарадзенскай губерні; адыйшлі ад яе Лідскі і Наваградскі паветы, узамен якіх была далучана Беластоцкая акруга.

Беластоцкая акруга, утвораная ў 1808 г. і падзеленая на Беластоцкі, Бельскі, Драгічынскі і Сакольскі паветы, была ў 1843 г. зліквідавана і далучана да Гарадзенскай губерні, прычым Драгічынскі павет злучылі з Бельскім ў адно цэлае.

Апошнія шляхецкія выбары адбыліся ў 1862 г., пасля чаго наступіў час прызначаемых маршалкаў шляхты. У 1878 г. з'явіліся ў Расіі пэўныя ліберальныя плыні і было дазволена паводле найвышэйшага ўказу шляхце паўночна-заходніх губерняў

сабрацца ў паветах і абраць кандыдатаў на маршалкаў, якіх пазней павінен быў зацвярджаць губернатар. Часткова было гэта выканана, і ў некаторых паветах з'явіліся абраныя шляхтай маршалкі палякі: Вірыён у Гародні, Дзеконьскі ў Кобрыне, Шчука ў Бельску. Была гэта адзіная спроба вяртання да шляхецкіх выбараў. А прызначэнне маршалкаў на пасады захавалася да 1915 г., да самага канца расійскага кіравання ў Гародні.

Гарадзенскія губернскія маршалкі

Станіслаў Урсын-Нямцэвіч, сапраўдны стацкі дарадца	1801–1807
Павел Барэйша, калезкі дарадца	1807–1809
Людвік Панцажынскі, калезкі дарадца	1809–1815
Князь Ксаверы Друцкі-Любецкі, сапраўдны стацкі дарадца	1815–1817
Калікст Межаеўскі	1817–1819
Граф Казімер Грабоўскі, стацкі дарадца, Мальтыйскі камандор	1819–1825
Князь Канстанцін Святаполк-Чацьвярцінскі	1825–1828
Князь Ксаверы Друцкі-Любецкі, сапраўдны стацкі дарадца	1828–1834
<i>Вакансія</i>	1834–1837
Караль Заленскі	1837–1838
Граф Францішак Пуслоўскі, надворны дарадца (вык. абав.)	1838–1846
Раман Ляхніцкі, паручнік гвардыі (вык. абав.)	1846–1847
Стэфан Незабытоўскі, тытулярны дарадца	1847–1853
Калікст Арэшка, стацкі дарадца, камер-юнкер	1853–1861
Граф Віктар Старжэньскі	1861–1863
Юліян Крывіцкі, сапраўдны стацкі дарадца	1863–1867
Уладзімір Давыдаў, сапраўдны стацкі дарадца, шамбелян	1867–1878
Ян Урсын-Нямцэвіч, тайны дарадца, шамбелян	1878–1901
Пётр Вяроўкін, стацкі дарадца	1901–1904
Іван Вышаслаўцаў, стацкі дарадца	1904–1906
Мікалай Невяровіч, калезкі дарадца, шамбелян	1906–1915

Гарадзенскія павятовыя маршалкі

Людвік Панцажынскі, калезкі дарадца	1798–1809
Князь Ксаверы Друцкі-Любецкі, сапраўдны стацкі дарадца	1809–1815
Станіслаў Гоўвальдт	1815–1818
<i>Вакансія</i>	1818–1821
Князь Канстанцін Святаполк-Чацьвярцінскі	1821–1825
Караль Бажэнцкі	1825–1837
Граф Францішак Пуслоўскі, надворны дарадца	1837–1848
Раман Ляхніцкі, паручнік гвардыі	1848–1862
Князь Аляксандр Друцкі-Любецкі	1862–1864
<i>Вакансія</i>	1864–1866
Антоні Левандоўскі, генерал-маёр	1866–1874
Аляксандр Жаўтухін, стацкі дарадца, камер-юнкер	1874–1877
<i>Вакансія</i>	1877–1878
Уладзімір Вірыён, надворны дарадца	1878–1883
Густаў-Эміль Вэстберг, сапраўдны стацкі дарадца	1883–1885
Аляксандр Русаў, генерал-маёр	1885–1897
Юры Елчанінаў, генерал-лейтэнант	1897–1898
Мікалай Кошалеў, калезкі сакратар	1898–1901
Аляксей Азнабішын, калезкі дарадца, камер-юнкер	1901–1905

Мікалай Невяровіч, надворны дарадца, шамбелян	1905–1906
Аляксандр Ушакоў, калежскі асэсар	1906–1915

Маршалкі Беларастоцкай акругі

Граф Міхал Старжэньскі	1810–1811
Віктар Грондзкі	1811–1814
Граф Яўхім Валовіч	1814–1817
Дамінік Цяцёрскі, стацкі дарадца	1817–1829
Андрэй Шчука	1829–1834
Канстанцін Астраменцкі, тытулярны дарадца	1834–1837
Марцэлі Міхайлоўскі, капітан	1837–1841
Войцах Алдакоўскі	1841–1843

Беластоцкія павятовыя маршалкі

Дзянісі Лявіцкі	1810–1811
Мэльхіёр Алдакоўскі	1817–1837
Войцах Алдакоўскі	1837–1841
<i>Вакансія</i>	1841–1842
Якуб Саковіч, паручнік	1842–1862
Граф Віктар Старжэньскі	1862–1863
<i>Вакансія</i>	1863–1866
Мікалай Трахімоўскі, сапраўдны стацкі дарадца	1866–1890
Анатоль Эвін, сапраўдны стацкі дарадца	1890–1901
Віктар Давыдаў, палкоўнік	1901–1904
Мікалай Невяровіч, калежскі асэсар, камер-юнкер	1904–1905
Міхаіл Эрогін, падпалкоўнік	1905–1906
Уладзімір Шэншын, стацкі дарадца	1906–1915

Берасцейскія павятовыя маршалкі

Стэфан Райскі	1798–1809
Ян Урсын-Нямцэвіч	1809–1815
Калікст Межаеўскі	1815–1817
<i>Вакансія</i>	1817–1819
Павел Ягмін	1819–1828
Караль Урсын-Нямцэвіч	1828–1837
Фелікс Ягмін, камер-юнкер	1837–1840
Ян Магільніцкі, ротмістр	1804–1849
Люцыян Віслоцкі	1849–1853
Павел Ягмін	1853–1857
Юры Гажыч	1857–1864
Аляксей Старажэнка, сапраўдны стацкі дарадца	1865–1864
Іван Шэпелеў, падпаручнік гвардыі	1874–1875
Грыгоры Шаблюўскі, сапраўдны стацкі дарадца	1875–1880
<i>Вакансія</i>	1880–1881
Аляксей Штэр, сапраўдны стацкі дарадца	1881–1901
Юры Пашкоў, генерал-маёр	1901–1904
Аляксандр Чычэрын, сапраўдны стацкі дарадца	1904–1907
Пётр Сатонаў, штабс-капітан	1907–1915

Кобрынскія павятовыя маршалкі

Орда	1798–1808
Фелікс Бутаўт-Андрэйковіч	1808–1819
Мікалай Арэшка	1819–1825
Станіслаў Ягмін	1825–1828
Адольф Трэнбіцкі, падпаручнік	1828–1845
Ян Дзяконьскі, камер-юнкер	1845–1857
Плятон Русецкі	1857–1865
Сяргей Кузняцоў, стацкі дарадца	1865–1871
Іван Шэпелеў, падпаручнік гвардыі	1871–1874
Сяргей Кузняцоў, стацкі дарадца	1874–1876
Міратуй Кастальскі, калежскі дарадца	1876–1878
Альбін Дзяконьскі, губернскі сакратар	1878–1884
Павел Кантораў, стацкі дарадца	1884–1888
Анатоль Эрын, стацкі дарадца	1888–1890
Ян Гарэцкі, стацкі дарадца	1890–1898
Юры Пашкоў, генерал-маёр	1898–1901
Міхаіл Смякалаў, калежскі асэсар	1901–1904
Міхаіл Вольфрынг, надворны дарадца	1904–1915

Пружанскія павятовыя маршалкі

Віктар Віславух	1798–1808
Юзаф Булгарын, мальтыйскі кавалер	1808–1815
Казімер Марачэўскі	1815–1828
Юліян Бутаўт-Андрэйковіч, маёр	1828–1837
Ігнат Шэмет, падпаручнік	1837–1845
Рамуальд Нэйгат-Лей, губернскі сакратар	1845–1848
Антоні Елец	1848–1850
Валенты Швыкоўскі, тытулярны дарадца	1850–1865
Аляксандр Аляксеяў, штабс-капітан	1865–1873
Сяргей Кузняцоў, калежскі дарадца	1873–1874
Міхаіл Вышаслаўцаў, падпаручнік гвардыі	1874–1893
Іван Вышаслаўцаў, калежскі дарадца	1893–1903
Віктар Давыдаў, палкоўнік	1903–1907
Барыс Палеалог, калежскі асэсар	1907–1915

Ваўкавыскія павятовыя спраўнікі

Граф Казімер Грабоўскі	1798–1808
Станіслаў Дэспат-Зіноўеў	1808–1811
Антоні Радавіцкі	1811–1816
Яўхім Булгарын	1816–1820
Пётр Біспінг	1820–1825
Яўхім Булгарын	1825–1828
Граф Ксаверы Грабоўскі, шамбелян	1828–1837
Юліян Талочка, тытулярны дарадца	1837–1853
Міхал Шымва, тытулярны дарадца	1853–1856
Тадэвуш Сегень, надворны дарадца	1856–1865
Мікалай Дэльфін, калежскі дарадца	1865–1876
Юры Белянкоў, сапраўдны стацкі дарадца	1876–1898
Сяргей Абручоў, калежскі асэсар	1898–1904
Аляксандр Ушакоў, калежскі асэсар	1904–1905
Барыс Палеалог, тытулярны дарадца	1905–1907

Сяргей Альдэнборгер, тытулярны дарадца	1907–1915
--	-----------

Слоні́мскія павятовыя маршалкі

Граф Войцах Пуслоўскі, сапраўдны стацкі дарадца	1798–1816
Фелікс Броньскі	1816–1828
Юры Пратасевіч	1828–1837
Яўстафі Валовіч, надворны дарадца, камер-юнкер	1837–1865
Дзмітры Чаплін, стацкі дарадца	1865–1869
Мікалай Мураўёў, стацкі дарадца	1869–1876
Пётр Пагодзіч, калежскі асэсар	1876–1883
Канстанцін фон Дрэінг, сапраўдны стацкі дарадца	1883–1887
Пётр Штэр, стацкі дарадца	1897–1902
Уладзімір фон Стэйн, стацкі дарадца	1902–1905
Міхал Вялічкоўскі, стацкі дарадца	1905–1915

Наваградскія павятовыя маршалкі

Юзаф Корбут	1798–1816
Юзаф Вайніловіч	1816–1821
Францішак Дунін-Раецкі	1821–1824
Юзаф Верашчака	1824–1828
Мікалай Вольскі	1824–1828

У 1843 г. Наваградскі павет увайшоў у склад Менскай губерні.

Лідскія павятовыя маршалкі

Аляксандр Остык-Нарбут	1798–1816
Ігнат Скіндэр	1816–1819
Антоні Скіндэр	1819–1824
Ігнат Скіндэр	1824–1828
Рамуальд Кастравіцкі	1828–1843

У 1843 г. Лідскі павет увайшоў у склад Віленскай губерні.

Сако́льскія павятовыя спраўнікі

Ігнат Завістоўскі	1815–1818
Ян Тарпілоўскі	1818–1837
Канстанцін Астраменцкі, калежскі асэсар	1837–1856
Атон Баер, калежскі рэгістратар	1856–1865
Тамілаў	1865–1866
Аляксандр Аненкаў, калежскі сакратар	1866–1869

В 1869-1903 гадах выконваў абавязкі шляхецкага маршалка Беластоцкага павета.

Пётр Нарышкін, стацкі дарадца	1903–1907
Уладзімір Сямёнаў, калежскі асэсар	1907–1915

Бельскія павятовыя спраўнікі

Караль Вянгерскі	1814–1825
Станіслаў Грынявецкі	1825–1837
Пётр Шапятоўскі	1837–1849
Тамаш Завадскі, калежскі сакратар	1849–1856
Ян Кярсноўскі, палкоўнік гвардыі	1856–1869
Аляксандр Жаўтухін, калежскі дарадца	1869–1873
Дзмітры Пазняк, калежскі асэсар, камер-юнкер	1874–1874

Ян Весяліцкі, генерал-маёр	1874–1878
Дамінік Шчука, ротмістр гвардыі	1878–1882
Стэфан Маркоўскі, калежскі рэгістратар	1882–1885
Вакансія	1885–1888
Аляксандр Жаўтухін, сапраўдны стацкі дарадца	1888–1897
Мікалай Кошалеў, калежскі асэсар	1897–1909
Князь Сяргей Гарчакоў, тытулярны дарадца	1909–1915

Драгічынскія павятовыя спраўнікі

Дамінік Цяцёрскі, стацкі дарадца	1814–1817
Генрык Драўноўскі	1817–1828
Андрэй Шчука	1828–1829
Дамінік Пянькоўскі, тытулярны дарадца	1829–1840
Міхал Трушкоўскі, калежскі дарадца	1840–1843

У 1843 г. Драгічынскі павет быў зліквідаваны”.

Апрацаваў Люцыян Шчука
(пераклад з польскай)

Рукапісны дадатак да “Гербоўніка” Барташа Папроцкага: род Завадскіх у ВКЛ (XVII–XVIII ст.)

Мал. на а.5.

У фондах ГДГАМ захоўваецца сшытак *in quarto* у пашарпанай вокладцы з тоўстага кардону плямістага брунатна-шэрага колеру, у скураным цісненым пераплёце [1]. Скураныя накладкі маюцца і на вугалках вокладкі. На пераплёт наклеены дзве белыя паперкі, на верхняй сінімі чарніламі напісана ў два радкі: “65/XVII”, а на ніжняй надрукавана і абведзена тымі ж сінімі чарніламі літара “Т”. На першай старонцы вокладкі прагледжваюцца зробленыя рукой словы: “Kraydany”, “Kraydo”, “Słowa... (далей слова зацёртае)” і лічбы каля верхняга краю ў слупок “15”, “15”. Што яны значаць – цяжка сказаць. Як можна меркаваць па палеаграфічных асаблівасцях і почырку, згаданыя надпісы зроблены ў XVIII ст. самым аўтарам сшытку. Ніжні край чацьвертай старонкі вокладкі папсаваны мышамі, але нязначна. Аркушы прашыты

шэрай ільнянай ніццю. Іх нумарацыя, зробленая простым алоўкам з 2 па 34, з’явілася, відаць, ужо ў XX ст., бо паміж 19 і 20 засталіся сляды вырванага аркуша. Як удалося разгледзець, папера мае вадзяныя знакі: агароджаны вастраколам скіраваны ўлева каранавы леў з мячом у лапе, за якім сядзіць на плоце чалавечая постаць (багіня Афінa) з кіем у руках, пры гэтым на кій надзеты капялюш, уверсе надпіс: “EP Pro Patria”, а таксама ў авале манаграма “GR” пад каралеўскай каронай, вакол яе перавязаныя ўнізе дзве галінкі (вянец). Паводле Э.Лаўцавічуса такая папера была галандскага паходжання і шырока ўжывалася ў ВКЛ і Рэчы Паспалітай у XVIII ст., пры гэтым манаграма “GR” у лаўровым вянцы пачала выкарыстоўвацца толькі пасля 1749 г. [2, s.402–403, № 2866–2929; 3, с.131–133].

Як сведчаць штампы на аркушах 5⁶² і 29 адв.⁶³, у ГДГАМ сшытак трапіў хутчэй за ўсё яшчэ да вайны з прыватнай бібліятэкі Вандаліна Пуслоўскага і Марты Красінскай.

⁶² Зверху ўніз: 1) авальны адбітак блакітнага колеру з надпісам: “Wand.Pusłowski” (14x31мм); 2) чатырохвугольны адбітак фіялетавага колеру з надпісам у тры радкі: “Гродненский/ Обл. Музей/ Фонд № 65” (35x18 мм); 3) авальны адбітак фіялетавага колеру з антычным арнамантам па краі і надпісам у пяць

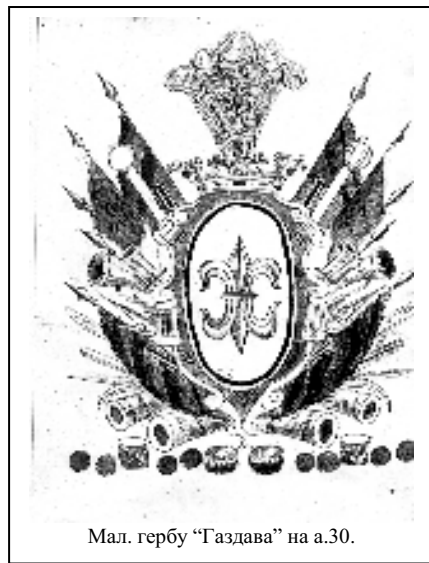
Відаць, шыфр “929/К–53” на аркушы 5 у верхнім правым вуглу належаў да іх бібліятэкі. Шыфр “65/XVII” і літара “Т” (“*Темрадъ*”?) на паперках, прыклееных да вокладкі, належалі Гарадзенскаму абласнаму музею і з’явіліся ўжо пасля вайны. Памылкова сшытак тады датавалі спачатку XVI ст., а потым – XVII ст. Аднак, па паперы, палеаграфічных рысах і храналогіі пададзеных аўтарам матэрыялаў час стварэння помніка трэба аднесці на сярэдзіну–другую палову XVIII ст. Дакумент напісаны на польскай мове з устаўкамі лацінскіх зваротаў і матэрыялаў на лацінскай мове.

Мал. на а.13.

На тытульным аркушы скорاپісам XIX ст. напісана: “*Przepisane z Paprockiego.*”. Структурна матэрыялы сшытка ўмоўна разбіваюцца так: пачынаецца рукапіс і першая частка з 5 аркуша⁶⁴ малюнкам гербу “*Біберштэйн*”, які падпісаны ўверсе “*Kleynot Biberszteyn*” і ўнізе “*u Paprockiego Folio 511.*”. Другая частка пачынаецца з аркуша 13 малюнкам гербу “*Рагалья*”, які падпісаны: “*Kleynot Rogala*” і “*u Paprockiego Folio 515.*”. Трэцяя частка пачынаецца з аркуша 18 наступнымі словамі “*Dom Zawadckich...*”, а заканчваецца яна, як і ўвесь рукапіс, на аркушы 30 малюнкам гербу “*Газдава*”.

Матэрыялы, якія змешчаны ў сшытку на аркушах 5 адв.–28, уяўляюць сабой выпісы з папулярнага ў Польшчы і ВКЛ “*Гербоўніка*” Барташа Папроцкага 1584 г., і датычаць яны шляхецкіх родаў Рэчы Паспалітай, што карысталіся гербамі “*Біберштэйн*” (пералічаны Біберштэйны, Казімерскія, Язвецкія, Блоньскія, Бялкоўскія, Сэбеньскія) і “*Рагалья*” (пералічаны Рагалі, Рагаленьскія, Сяцінскія, Хыноўскія, Рэчайскія, Скульскія і тры іх галіны: Трыляткоўскія, Увяленскія, Вангроцкія, а таксама Пільхоўскія, Расінскія, Вэсэлі і Завацкія) [4, s.647–663].⁶⁵ Калі б на гэтым сшытак і закончыўся, то ён наўрад ці меў бы якую-небудзь вартасць. Але з аркуша 28 пачынаецца матэрыял, дзеля якога перапісчык і рабіў сваю працу. Аўтар падае радавод Завацкіх (Завадскіх) з канца XVI ст. па XVIII ст. Гэтая частка рукапісу па колеру чарнілаў (ён святлейшы) адрозніваецца ад выпісаў з Б.Папроцкага, аднак, почырк той жа. З гэтага вынікае, што рукапіс складаўся ў тры этапы. Спачатку былі зроблены малюнкі двух першых гербаў і выпісы з вышэй згаданага “*Гербоўніка*” [1, а.5–28]. Пры гэтым, малюючы гербы “*Біберштэйн*” і “*Рагалья*” перапісчык не капіраваў малюнкі з выдання Б.Папроцкага, а намаляваў іх у стылі, характэрным для геральдыкі ВКЛ і Рэчы Паспалітай у XVIII ст.: авальныя картушовыя тарчы і адсутнасць гелмаў [5, с.14], што дазваляе разглядаць іх як аўтарскія працы.

Мал. гербу “Газдава” на а.30.

На другім этапе на аркушы 28–28 адв. былі зроблены выпісы пра Завадскіх гербу “*Рагалья*” з гербоўніка Каспара Нясецкага [6, s.103], дапісана аўтарская частка з радаводам Завадскіх у ВКЛ [1, а.28 адв.–29] і намаляваны трэці герб “*Газдава*” [1, а.30]. Апошні, у адрозненне ад першых двух, быў яшчэ аздоблены арматурай у выглядзе

радкоў: “*Z księgozbioru/ Wandalina/ Pusłowskiego/ i Marty/ *Krasińskiej**” (58x30 мм); 4) авальны адбітак фіялетавага колеру з надпісам у тры радкі: “*Рэдкая кніга/ № 03095/ ГДГАМ*” (31x21 мм).

⁶³ На гэтым аркушы паўторна адбіты штампы № 3 і 4 з арк.5.

⁶⁴ Аркушы 2–4 адв., 30 адв.–34 адв. чыстыя.

⁶⁵ Аўтар не змясціў увесь спіс родаў гербу “*Рагалья*”, якія ёсць у Б.Папроцкага, а спыніўся на Завацкіх [4, s.663–664].

сцягоў, гармат і г.д.⁶⁶ Каб размежаваць свой тэкст і інфармацыю К.Нясецкага аўтар выкарыстаў на палях лацінскую літару “В” [1, а.28 адв].

На трэцім этапе, былі зроблены ўдакладненні⁶⁷, выпраўленні⁶⁸, падкрэсліванні⁶⁹, пра што таксама сведчыць іншы колер чарніла (ён больш яркі за папярэдні). Адзін раз быў выкарыстаны знак NB (“*nota bene*”), каб звярнуць увагу на паведамленне Б.Папроцкага аб тым, што нейкі вугорскі род “*de Studziana Woda*” карыстаўся змененай “*Рагальй*”, бо ў кляймоце паміж рагоў насілі крука ці грака (“*gawrona*”) [1, а.14 адв.]. Шэсць разоў быў намаляваны ўказальнік у выглядзе чалавечай рукі з выпягнутым указальным пальцам [1, а.6, 13 адв., 14 адв., 17 адв. (перанасны на наступны аркуш), 18, 28]. Яны ўказвалі на Казімерскіх гербу “*Біберштэйн*”, Рагальё, Рагаленскіх, Завацкіх гербу “*Рагаль*” і на Станіслава Завацкага ўласнага гербу “*Herculea*”.

На нашу думку, галоўнай мэтай аўтара сшытка было імкненне даказаць, што Завадскія ў ВКЛ паходзілі ад Завацкіх з Польшчы, а менавіта ад вядомага доктара лекарскіх і вызваленых навук, рэктара і падканцлера Кракаўскай Акадэміі Станіслава Завацкага, званага “*Picus*”, якому ў яго складаны чатырохчастковы герб, дзе былі родавая “*Рагаль*”, матчыная “*Газдава*”, “*Суліма*” і “*Боньча*” бабак па бацьку і маці, кароль Жыгімонт Аўгуст 24.IV.1572 г. надаў: “...*nova arma Herculea dicta, videlicet clipeum rubeum, in quo sit depictus Hercules fauces leonis dirumpens*...” [1, а.24; 4, s.657–663; 7, s.178]. У сувязі з гэтым, аўтар “не заўважыў” у Б.Папроцкага ні Завацкіх гербу “*Бродзіц*”, ні Завадскіх гербаў “*Яніна*” і “*Ястрабец*”, ні Святаполк Завадскіх гербу “*Ліс*” [4, s.185, 190, 318, 348], а ў К.Нясецкага – Завадскіх гербаў “*Юнаша*”, “*Корзбак*”, “*Астоля*” і “*Слепаворан*” [6, s.100, 102, 107]. Акрамя гэтага, у Б.Папроцкага польскія Завацкія гербу “*Рагаль*” пісаліся “*Zawacki*” [4, s.656], у той час, як у К.Нясецкага – “*Zawadzki*”. Апошняю форму выкарыстоўвалі і Завадскія ў ВКЛ [1, а.28 адв.]. Каб вырашыць такую праблему, аўтар амаль ва ўсім тэксце, перапісаным з “*Гербоўніка*” Б.Папроцкага, перарабіў першапачатковае “*Zawacki*” на “*Zawadzki*”⁷⁰. Такая форма была бліжэй да патрэбнай і, відаць, адлюстроўвала рэальную эвалюцыю прозвішча шляхціцаў “*z Zawad*”.

Складаней патлумачыць навошта быў намаляваны герб “*Газдава*”. Польскія гербоўнікі не ведаюць Завадскіх такога гербу [8, s.58]. Магчыма, гэта быў другі герб Завадскіх у ВКЛ, бо выпадкі шматгербавасці сярод літоўска-беларускай шляхты былі нярэдка [5, с.13]. Тады, фрагмент з гербам “*Біберштэйн*”, які лічыўся прататыпам “*Рагалі*”, быў выпісаны для таго, каб пераканаць чытача ў думцы, што змяніць герб у Рэчы Паспалітай не было вялікай цяжкасцю. Сапраўды, калі “*Біберштэйн*” мог ператварыцца ў “*Рагалію*”, чаму ж апошняя не магла быць зменена на “*Газдаву*”, тым больш, што такі герб згадваўся сярод гербаў родапачынальніка літоўскіх Завадскіх – доктара Станіслава Завацкага? На карысць гэтага працуе і згаданы вышэй знак NB. Аднак, магчыма, аўтар планаваў нейкі працяг свайго рукапісу, але не зрабіў гэтага.

Цяжка звязваюцца даволі разгалінаваныя Завацкія ў Польшчы з Завадскімі ў ВКЛ генеалагічна. Аўтар для гэтага выкарыстоўвае звязку “*z tuch*”, якую ён запазычыў у Б.Папроцкага і спецыяльна пазначае гэта ўказальнікам у выглядзе рукі [1, а.6]. Доктар Станіслаў Завацкі з жонкай Даротай Чорнай меў сыноў Станіслава, Яна Баптыста, Тэадора, Людвіка, Зыгмунта і дочак Зоф’ю, Ганну і Дароту [4, s.663]. “*З тых*” Тэадор быў вядомым вучоным права і пісьменнікам, Станіслаў – падсудкам земскім Сахачэўскім і пісарам земскім Серадзім, Людвік – манахам. Калі апошняя інфармацыя, узятая аўтарам з гербоўніка К.Нясецкага [6, s.103], сапраўды дапаўняла звесткі аб сынах доктара

⁶⁶ Магчыма, на выдзертых аркушы паміж а.19 і 20 быў змешчаны яшчэ адзін малюнак складанага гербу “*Herculea*”, які быў наданы манархам Станіславу Завацкаму. У Б.Папроцкага ён ёсць [4, s.658].

⁶⁷ Напрыклад, у месцы, дзе гаворыцца аб паходжанні Біберштэйнаў з Гельвецыі, пад радком пазначана: “*albo z Szwaycarow*” [1, а.5 адв.]. Найбольш, аднак, удакладненняў падаецца ў аўтарскім тэксце.

⁶⁸ [1, а.7 адв., 20 адв., 24 адв., 26 адв., 27].

⁶⁹ [1, а.5 адв., 18, 19, 28].

⁷⁰ Аўтар, незаўважыўшы, не зрабіў гэтага ў некаторых месцах [1, а.18, 25].

Станіслава Завацкага і звязвала іх у агульны радавод⁷¹, то наступны Мікалай Казімер Завадскі, нават негледзячы на звязку “з *тых*” і ўдакладнення, што ён быў сынам Готарда Казімера, ніяк з польскімі Завацкімі не быў звязаны. Усё гэта прымушае ўсумніцца ў такім пачатковым радаводзе літоўскіх Завадскіх. Пэўна можна сцвярджаць толькі тое, што паходзілі яны з Падляшша, дзе было іх родавае гняздо Завады [9, s.66, заўвагі, 106], і была гэта галіна Завадскіх, якая ішла ад Готарда Казімера.

Важнымі пытаннямі з’яўляюцца вызначэнне месца стварэння сшытка, а таксама аўтарства і крыніцаў, якімі карыстаўся аўтар рукапісу. Што датычыць апошніх, то іх можна падзяліць на две групы: 1) друкаваныя (працы Барташа Папроцкага, Каспара Нясецкага, магчыма, Тэадора Завацкага і Шымана Старавольскага) і 2) пісьмовыя (сямейныя запісы ці хроніка роду Завадскіх). Менавіта апошнія, разам з малюнкамі гербаў, з’яўляюцца найбольш каштоўнымі ў сшытку.

Праблему аўтарства можна вырашыць толькі гіпатэтычна. Улічваючы тое, што найбольш поўная інфармацыя датычыць нашчадкаў Крыштафа, сына Крыштафа Мікалая і Марцыяны Карпоўскай⁷², аўтар сшытку паходзіў з гэтай галіны Завадскіх, аселяў у Слоніўскім павеце ВКЛ. Пра апошняе сведчаць назвы слоніўскіх пасадаў скарбніка, гараднічага, мастаўнічага і ротмістра ў Яна, Юзафа, Казімера і Ануфрыя Завадскіх. Шэраг ускосных момантаў рукапісу: адукаванасць аўтара, веданне латыні, уменне маляваць, выкарыстанне пры напісанні сшытка бібліятэкі (уласнай ці нейкай установы), валоданне інфармацыяй аб асобах духоўнага стану сярод Завадзкіх, адсутнасць згадак пра сябе ад першай асобы ў тэксце і сваіх дзяцей, робіць магчымым зрабіць выснову, што аўтарам з’яўлялася духоўная асоба. Сярод двух кандыдатураў Ігнат манах-езуіт адпадае, бо наўрад ці бы сам пра сябе напісаў “*a ten...*”, а таму застаецца ксёндз **Антоні Завадскі**, каад’ютар кантара Віленскай катэдры.⁷³ У сувязі з гэтым, верагоднымі месцамі напісання сшытку становяцца Вільня ці Слонім.

Аб тым, што рукапіс быў створаны ў сярэдзіне—другой палове XVIII ст., сведчаць аўтарскія “*ad praesens*” у тэксце пры пасадах Завадскіх. Яны гавораць аб тым, што аўтар апісваў сучасны яму стан рэчаў. З іншых крыніц вядома, што Ануфрыя Завадскі ў 1778 г. быў ўжо абозным Слоніўскага павету [6, s.107], а ў 1788 г. гэтую пасаду займаў Ян Прэцлаўскі [10, а.1 адв.]. Гэта ўдакладняе нашу выснову аб часе стварэння рукапісу – ён быў складзены пасля 1749 г. і дакладна да 1778 г.

Акрамя гэтага, нам вядомы пісаны ў Горадні 13 ліпеня 1787 г. квітацыйны запіс Казімера Завадскага. На нашу думку, ёсць ён ідэнтычны з Казімерам Завадскім, мастаўнічым Слоніўскім. Ускосна пра гэта сведчыць подпіс: “*Kazimierz z Rogalla Zawadski m[anus] pr[opria]*” [13, а.1]. Як вынікае з квітанцыі, у 1787 г. ён з’яўляўся ўмацаваным Міхала графа Агінскага, вялікага гетмана ВКЛ, у Гарадзенскім земскім судзе па справе апошняга з панам Ратынскім, канюшым Менскім.⁷⁴ У подпісу звяртае на сябе ўвагу адсутнасць якой-небудзь пасады ў Казімера і пазначэнне гербавага роду: “з *Rogali*”. У сувязі з гэтым, узнікае пытанне: ці мог ён быць аўтарам нашага сшытку? Пры сверцы почыркаў квіту і нашага рукапісу мы такую магчымасць мусім адкінуць – яны адрозніваюцца.

⁷¹ Праўда, не без цяжкасцяў. Пра Станіслава К.Нясецкі піша, што, як яму здаецца, быў ён сынам нейкага Яна з Чэрны, а не доктара Станіслава Завацкага. Магчыма, меўся на ўвазе Ян Баптыста, але ў гэтым выпадку Станіслаў, пісар земскі Серадзкі, з’яўляўся Станіславу Завацкаму ўнукам [6, s.103].

⁷² Напрыклад, аўтар не ведае імёнаў памерлых на Украіне сыноў Францішка Завадскага, а з лініі, якая ішла ад брата Крыштафа Антонія, толькі ў яго ўнука Тадэвуша ўдакладняе пасаду – стараста Лазавіцкі.

⁷³ На жаль, ніякіх больш звестак пра яго мы не маем. “*Encyklopedya Powszechna*” ведае Антонія Завадскага, базыліяніна і гісторыка “*рускага касцёла*”, але ён памёр у 1737 г. у Быценьскім уніяцкім манастыры на пасадзе протакансультара [11, Т.28, s.363–364]. Не быў гэта наш Антоні, бо і почырк яго адрозніваўся ад почырка аўтара сшытку [12, с.85].

⁷⁴ Падобная роля прымушае думаць, што Казімер Завадскі атрымаў нейкую юрыдычную адукацыю, а гэта выглядае ўжо як родавая традыцыя.

Дадатак да “Гербоўніка” Б.Папроцкага друкуецца з захаваннем усіх асаблівасцяў арыгінальнага тэксту. Канчаткі радкоў пазначаны крэскай. Імёны і лацінізмы вылучаны курсівам. Беларускі пераклад адаптаваны.

a.18 “...Dom Zawadckich [...]

a.28 ...z Tych Teodor Maż w Prawie Oyczystym/ biegły, co poznać ztąd wydał albowiem do Druku/ *Processus Judiciarius Regni Poloniae. Cracoviae in fol:[io]/ 1612 y 1619 Cracoviae in fol:[io] y 1647 Jn Octavo Va[r]saviae*⁷⁵/

a.28 адв. *2do Memoriale Processus judiciary in 12 Cracoviae/ 1614 y 1623*⁷⁶. *3tio Statuta y Konstytucye Praw Ko/ronnych w Krakowie in fol: 1614*⁷⁷. *4to Formula Processus/ Judiciary Terrarum Cracovien[sis] Sendomir.[ensis] Lublin.[ensis]/ quae ab omnibus Judicibus observanda, Zamostiae 1602*⁷⁸/ *sine nomine Authoris et editioni Cracov[iae] 1619 Pro/cessus judiciary adjecta*⁷⁹ *5to Speculum Senatorum/ ac Officialium Regni Poloniae cum Summilis Le/gum Cracoviae 1623 in 12.*⁸⁰ **Stanisław zdamieŝ Dru/gi Syn Jana z Czerny, naprzod Podsędek Ziemiŝki/ Sochaczewski a potym Pisarz Ziemiŝki Sieradzki/ a oraz Trybunału Koronnego w Wielkiej Polsce/ z Swiatem się roztał w Roku 1619 jako z nagrob/ku jego wypisał Starowski in Monum⁸¹ *w Piotr/kowie zas Ciało jego złożone. Trzeci Ludwik Zakonu Kaznodziejskiego.*⁸²**

z Tych **Mikołaj Kazimierz Syn Gotarda Kazimierza**⁸³ **Zawadzki** wy/szedł w Młodzieńczym Stanie z Ziemi Drohic/kiej z Parafy Kozuchowskiej z Wielkich Zawad/ do Litwy zostawiwszy Swoją część nazwaną/ **Gotarszczyzna** służył z Xiązciem **Januszem Radziwiłłem**⁸⁴ **Hetmanem W.[ielkim] W.[ielkiego] X.[ięstwa] Litt[ewskiego]**⁸⁵ pod złotym Znakiem, ztamtąd/ po odbyłey Służbie podczas zruynowania y Spalenia/

a.29 Wilna przez Moskwę *R.[oku] 1655*⁸⁶ **udał się w Po/wiat Orszanski, gdzie się ozenił z Jeym[iloŝ]c[ia] Panną/ Krystyną Pawłowiczowną z Ktorą Spłodził/ Syna Jednego. Krzysztofa Mikołaja, ktoreń zo/stawiwszy Syna w młodym wieku umarł. Ten:/ Krzysztoff doszedłszy lat ozenił się z Jeym[iloŝ]c[ia] Pan/ną Marcianną Koprowską spłodził Synow/ Piąciu, Antoniego Michała Krzysztofa Łuka/sza, y Franciszka, Antoni Miał Synow trzech/ Franciszka Jana y Mikołaja, Franciszek zostawił/ Syna Tadeusza terazniejszego Starostę Łozo/wickiego w Powiecie Rzeczyckim, Jan w Młodzien/czym Stanie [z]⁸⁷ szedł z tego Swiata, Mikołaj/ ma**⁸⁸ **Synow Dwoch Jana, y Jgnacego. Michał/ służąc woynę w Młodzieńczym Stanie zszedł/ ztego Swiata. Krzysztoff Miał Synow trzech/ Jana ad praesens**⁸⁹ **Skarbnika Słonimskiego,/ Jozefa Horodniczego Słonimskiego, Xiędza/**

⁷⁵ Францішак Сабешчаньскі паведамляе аб пяці выданнях гэтай кнігі ў Кракаве ў 1612, 1616, 1619 г. і ў Варшаве ў 1637 і 1647 г. Пры гэтым, паводле яго інфармацыі, апошняе выданне было “in quarto” [11, Т.28, s.361].

⁷⁶ Поўная назва: “*Memoriae, Processus Judiciarii et Statutorum atque Constitutionum Regni Poloniae auctius et emendatius*”. Мела некалькі выданняў у Кракаве ў 1614, 1619, 1623 і 1644 г. [11, Т.28, s.361].

⁷⁷ “*Compendium, to jest krótkie zebranie wszystkich praw i konstytucyj koronnych*” [11, Т.28, s.361].

⁷⁸ Ф.Сабешчаньскі падае іншае месца выдання – Кракаў [11, Т.28, s.361].

⁷⁹ “...без імя аўтара і выдадзена ў Кракаве [ў] 1619 [г.] [як] дадатак [да] *Processus Judiciary...*”. Гэта часткова тлумачыць папярэдняе паведамленне Ф.Сабешчаньскага.

⁸⁰ У Ф.Сабешчаньскага год выдання іншы – 1613 г. [11, Т.28, s.361].

⁸¹ Поўная назва: “*Monumenta Sarmatarum viam universae carnis ingressorum*”, Кракаў, 1655, in folio [11, Т.24, s.7].

⁸² На гэтым абрываецца інфармацыя з гербоўніка К.Нясецкага [6, s.103] і пачынаецца аўтарскі тэкст.

⁸³ Дапісана над радком аўтарам тэксту.

⁸⁴ Дапісана на палях.

⁸⁵ Дапісана над радком.

⁸⁶ Дапісана над радком.

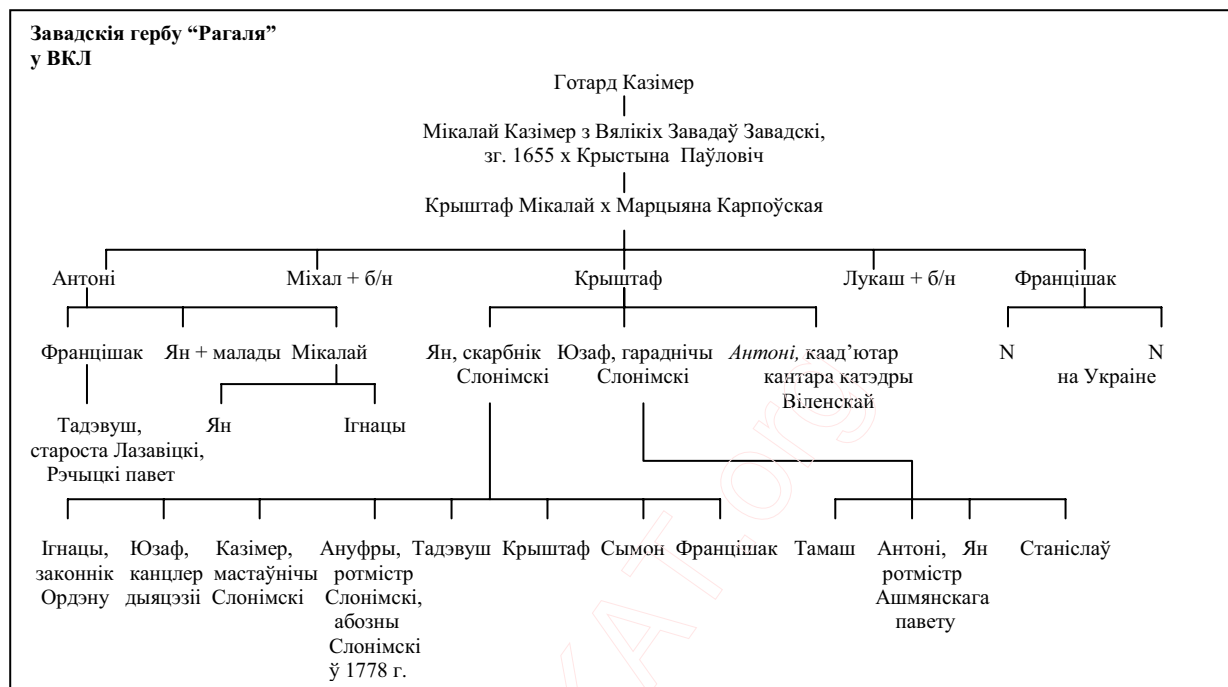
⁸⁷ Устаўлена.

⁸⁸ Г.зн., што на час стварэння рукапісу Мікалай быў яшчэ жывы. Тое ж самае трошкі ніжэй можна сказаць і пра Яна, скарбніка Слонімскага.

⁸⁹ Цяпер.

Antoniego Koadjutora Kantory⁹⁰ Katedry Wi/lenskiej. Jan ma Synow osmiu Jgnacego/aten jest w Zakonie Soc: Jesu. Jozefa Kandlerza/

a.29 адв. Dyecezyi Wilenskiej ktory zszedl/ ztego Swiata, Kazimierza ad praesens Mostow/niczego Slonimskiego, Onufrego Rotmistrza/ P[owia]ttu Slonimskiego, Tadeusza, Krzysztofa, Sy/mona, y Franciszka./

Jozeff miał Synow czterech Tomasza, An/toniego Rotmistrza P[owia]ttu Oszmianskiego, Jana/ y Stanisława.

Łukasz w Wdowim Stanie umarł bez/ Potomnie.

Franciszek mając Synow dwoch na Ukra/inie umarł Synowie Jego w młodym wie/ku zeszli ztego Swiata⁹¹”.

[ГДГАМ, КП № 03095, а.28–30].

...Дом Завадскіх [...]

...З тых **Тэадор** муж – знаўца айчыннага права, як відаць з таго, што выдаў друкам [па-першае,] “*Processus Judiciarius Regni Poloniae*” у Кракаве [ў] 1612 і 1619 г. *in folio* і ў Варшаве [ў] 1647 г. *in octavo*, па-другое, “*Memoriale Processus judiciary*” *in 12* ў Кракаве [ў] 1614 і 1623 г., па-трэцяе, “*Statuta y Konstytucye Praw Koronnych*” у Кракаве *in folio* [ў] 1614 г., па-чацвертае, “*Formula Processus Judiciary Terrarum Cracovien[is] Sandomir.[ensis] Lublin.[ensis] quae ab omnibus Judicibus observanda*” у Замосці [ў] 1602 г., *sine nomine Authoris et editioni* (без імя аўтара і выдадзены) у Кракаве [ў] 1619 г. [як да] “*Processus judiciary*” *adjecta* (дадамак), па-пятаяе, “*Speculum Senatorum ac Officialium Regni Poloniae cum Summilis Legum*” у Кракаве [ў] 1623 г. *in 12*. **Станіслаў**, здаецца мне, другі, сын **Яна** з Чэрны, спярша [быў] падсудкам земскім Сахачэўскім, а потым – пісарам земскім Серадзкім, а таксама Трыбуналу Кароннага ў Вялікай Польшчы, са светам развітаўся ў 1619 годзе, як з нагробку яго выпісаў Старавольскі “*in Monumenti*” у Пётржаве яго цела пакладзена. Трэці – Людвік [быў манахам] Закону Казнадзейскага (Святога Дамініка).

З тых **Мікалай Казімер Завадскі**, сын **Готарда Казімера**, выйшаў у маладосці з Драгічынскай зямлі, з Кажухоўскай парафіі, з Вялікіх Завадаў у Літву, пакінуўшы сваю

⁹⁰ Так у тэксце.

⁹¹ Дапісана чарніламі таго самага колеру, што і папраўкі і ўдакладненні.

частку [маёнтку] названую Готаршчызна. Служыў [ён] з князем Янушам Радзівілам, гетманам вялікім ВКЛ, пад Залатым знакам [харугвай]. Адтуль, пасля адбыцця службы, пад час зруйнавання і спалення Вільні Масквой у 1655 г., падаўся ў Аршанскі павет, дзе ажаніўся з Яе міласцю паннай Крыстынай Паўлавічоўнай, з якой меў сына аднаго **Крыштафа Мікалая**. [Мікалай Казімер], пакінуўшы сына, памёр у маладым узросце. Згаданы Крыштаф, дасягнуўшы дарослых гадоў, ажаніўся з Яе міласцю паннай Марцыянай Карпоўскай і меў з ёю пяць сыноў: **Антонія, Міхала, Крыштафа, Лукаша і Францішка**.

Антоні меў трох сыноў **Францішка, Яна і Мікалая**. Францішак пакінуў сына **Тадэвуша**, цяперашняга старосту Лазавіцкага ў Рэчыцкім павеце. Ян у маладым узросце пакінуў гэты свет. Мікалай мае двух сыноў: **Яна і Ігната**.

Міхал, служачы вайну, у маладым узросце пакінуў гэты свет. Крыштаф меў трох сыноў: **Яна, ad praesens** (цяпер) скарбніка Слонімскага, **Юзафа**, гараднічага Слонімскага, ксяндза **Антонія**, каад'ютара кантара Віленскай катэдры. Ян мае восем сыноў: **Ігната**, а гэты ёсць у Законе *Soc: Jesu*. (езуітаў), **Юзафа**, канцлера Віленскай дыяцэзіі, які пакінуў [ужо] гэты свет, **Казімера, ad praesens** мастаўнічага Слонімскага, **Ануфрыя**, ротмістра Слонімскага п[аве]ту, **Тадэвуша, Крыштафа, Сымона і Францішка**. Юзаф меў чатырох сыноў: **Тамаша, Антонія**, ротмістра Ашмянскага п[аве]ту, **Яна і Станіслава**.

Лукаш ва ўдовім стане памёр без нашчадкаў.

Францішак, маючы двух сыноў, на Украіне памёр. Сыны яго ў маладым узросце пакінулі гэты свет.

Аляксей Шаланда, Наталля Рыбак

Літаратура і крыніцы:

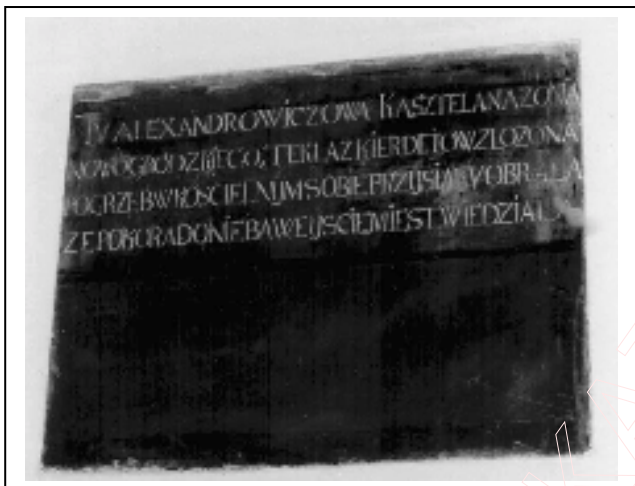
1. ГДГАМ, АРК № 03095.
2. Laucevicius E. Popierius Lietuvoje. Atlasas. – Vilnius, 1979. – 187 s.
3. Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII веках. – Вильнюс, 1979. – 187 с.
4. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego 1584. – Kraków, 1858. – 964 s.
5. Шаланда А. Шляхецкая геральдыка Беларусі ў другой палове XVI–XVIII ст. // Аўтарэферат на суісканне вуч. ступ. канд. гіст. навук. – Мн., 2000. – 18 с.
6. Niesiecki K. Herbarz Polski. – Lipsk, 1845. – T.10. – 508 s.
7. Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec.: Herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w./ Wstęp, oprac. i edycja B. Trelińska. – Lublin, 2001. – 875 s.
8. Górzyński S., Kochanowski J. Herby szlachty polskiej. – Warszawa, 1992. – 175 s.
9. Laszuk A. Zaścianki i królewszczyzny. Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1998. – 173 s.
10. ГДГАМ, КП № 8598.
11. Encyklopedia powszechna. – Warszawa, 1867. – T.24. – 979 s.; 1868. – T.28. – 1198 s.
12. Нікалаеў М. Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII ст. – Мн.: Маст. літ., 1993. – 239 с.
13. ГДГАМ, КП № 15115/6.

Геральдычныя, генеалагічныя і эпіграфічныя крыніцы Беларусі: Горадня (працяг).

У Гарадзенскім Бернардынскім касцёле, сярод іншых пахавальных дошак, знаходзіцца мармуровая (?) пліта Тэклі з Кердзеяў Александровіч з вершаванай эпітафіяй: “*TV ALEXANDROWICZOWA KASZTELANA ZONA/ NOWOGRODZKIEGO, TEKLA Z KIERDEIOW ZLOZONA/ POGRZEB W KOSCIELNYM SOBIE PRZYSIAKU OBRALA/ ZE POKORA DO NIEBA WEYSCIE MIE STWIEDZIALA*”: “Тут Александравічова, жонка Наваградскага каштэляна, Тэкля з Кердзеяў ляжыць пахавана, Пахаванне сабе ў касцельным прысенку абрала, Каб пакора мне да неба месца ўваходу паказала”.

Род Кердзеяў паходзіў з Віленскага і Троцкага ваяводстваў, а менавіта з Гарадзенскага павету апошняга, дзе яны ад сваіх уладанняў пісаліся Радзівонаўскімі.

Бацька Тэклі – Ян Казімер Кердзей меў за жонку Дароту Ганну Грыбоўскую і пакінуў з ёю сыноў: Флярыяна Станіслава, Уладзіслава Антонія (верагодна, пасля 1674 г. Гарадзенскага харужага) і дачок, акрамя вышэй згаданай: Соф’ю (першы раз замужам за Станіславам Шэметам, другі – за Крыштафам Камароўскім), Пудэнцыяну (замужам за Станіславам Рэмерам) і Петранэлю-законніцу. Сам Ян Казімер быў сынам Яўстахія, каштэляна Жамойцкага і Соф’і Храпавіцкай. У 1648 г. ён, тады яшчэ дваранін ЯКМ, як пасол ад Гарадзенскага павету, удзельнічаў у элекцыі Яна Казімера Вазы, а ў 1649 г. атрымаў пасаду Гарадзенскага харужага. У 1660 г. Ян Казімер Кердзей кіраваў паспалітым рушэннем Гарадзенскага павету пад час баёў за Горадню. Да сваёй смерці ў 1685 г. неаднаразова быў паслом на розныя соймы і займаў яшчэ наступныя пасады: Гарадзенскага маршалка і каштэляна Троцкага [1, Т.5, s.79–80; 2, Т.ХІІ, s.425–427].

Не менш вядомы ў нашай гісторыі і род Александровічаў. Муж Тэклі з Кердзеяў – Стэфан Яўстахі Александровіч, Наваградскі каштэлян, нарадзіўся каля 1650 г. У 1674 г. быў Гарадзенскім войтам і дэпутатам на элекцыйным сойме. Дзякуючы папулярнасці ў шляхты і пратэкцыі Сапегаў неаднаразова абіраўся паслом ад Гарадзенскага павету на розныя соймы ў часы Яна ІІІ Сабескага. З 1678 г. з’яўляўся Гарадзенскім падкаморыям, з 1688 г. – Гарадзенскім маршалкам, а з 1698 г. і да сваёй смерці ў 1700 г. –

Наваградскім каштэлянам. З Тэкляй Стэфан Яўстахі Александровіч меў сына Яна, старосту Астрынскага і чатыры дачкі: Канстанцыю (замужам за Лукашам Александровічам, харужым Лідскім), Соф’ю (замужам за Зяновічам, старостай Шнітаўскім), Алену (замужам за Белазорам, старостай Новамлынскім) і невядомую (замужам за Камароўскім, ваяводай Берасцейскім) [1, Т.2, s.22–26; 2, Т.І, s.71].

Сяргей Амелька (фота аўтара)

Літаратура:

1. Niesiecki K. Herbarz Polski.– Lipsk, 1839.– Т.2.– 390 s.; 1840.– Т.5.– 476 s.
2. PSB.– Kraków, 1935.– Т.І.– Reprint, 1989.– 480 s.; – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1966–1967.– Т.ХІІ.– 640 s.

РЭЦЭНЗІІ

Jan Tęgowski

Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów.

Poznań–Wrocław, 1999.– 319 s., tablice.

Biblioteka genealogiczna/ pod red. Marka Górnego.– Т.2.

Польскія даследчыкі даўно і грунтоўна займаюцца генеалагічнымі праблемамі ВКЛ. Яшчэ адной працай у гэтым накірунку стала даследаванне доктара Яна Тэнгоўскага “Першыя пакаленні Гедымінавічаў”. Структурна кніга складаецца з уводзінаў, біярамаў (усяго 130 асобаў разам з Гедымінам), бібліяграфіі, індэксу асобаў і генеалагічных табліцаў (І–ІХ). Аўтар паставіў перад сабой мэту – даследаваць тры першыя пакаленні Гедымінавічаў па мячы з адначасовым высвятленнем храналагічных элементаў [s.9]. У сувязі з гэтым, Я.Тэнгоўскі грунтоўна разглядае склад сям’і заснавальніка дынастыі – Гедыміна, колькасць яго дзяцей і жонак, спрабуе вызначыць даты іх нараджэння і смерці, колькасць шлюбаў і іх храналогію.

З'яўленне дынастыі вялікіх князёў літоўскіх, рускіх і жамайцкіх у гісторыі Беларусі і Літвы пакрытае цемрай. Адсутнасць пэўных звестак у крыніцах, якія вядомы сёння даследчыкам, прымушае апошніх будаваць лагічныя канструкцыі з выкарыстаннем усіх вядомых аргументаў і іх інтэрпрэтацый у папярэдняй літаратуры. Я.Тэнгоўскі свае метадалагічныя падставы сфармуляваў наступным чынам: *“Калі бракуе пэўных звестак у крыніцах, якія непасрэдна гавораць аб асобе, мусяць іх замяніць аргументы лагічныя”* [s.45]. Пагаджаючыся ў цэлым з такім падыходам, адзначым, што не заўсёды згаданыя аргументы могуць быць пераканаўчымі і дакладнымі. Некалькі разоў у тэкспе рэцэнзаванай працы нават сам аўтар адмаўляецца ад некаторых сваіх высноў, зробленых раней. Так, яшчэ ў 1995 г. ён прапаноўваў наступную чарговасць нараджэння сыноў Гедыміна: Вітаўт, Нарымунт, Яўнут, Альгерд, Кейстут, Карыят, Любарт і Монвід, а праз чатыры гады падае такую: Нарымунт, Вітаўт, Альгерд, Карыят, Яўнут, Кейстут, Любарт і Монвід [s.19]. Як бачым, змены адбыліся даволі істотныя. Праўда, Я.Тэнгоўскі не настойвае на тым, што яго высновы канчаткова вырашаюць праблему храналогіі нараджэння Гедымінавічаў, а называе іх *“найбольш праўдападобнымі”* [s.19] і заклікае да дыскусіі [s.253].

Адной з першых праблем, з якой сутыкаецца аўтар, з'яўляецца пытанне аб колькасці шлюбаў Гедыміна. Справядліва заўважыўшы, што аб гэтым адсутнічаюць верагодныя звесткі ў крыніцах, Я.Тэнгоўскі адкідае паведамленне Т.Нарбута аб трох шлюбах Гедыміна і дапускае, што ў апошняга ўвогуле была толькі адная вядомая з *“Хронікі Быхаўца”* жонка – Еўна [s.18]. Праўда, у гэтым выпадку становіцца зусім незразумелым, чаму менавіта Яўнута, малодшаму роднаму брату Альгерда, бацька перадаў вялікае княжэнне. Аўтар, каб вырашыць гэтую праблему, схіляецца да думкі літоўскага даследчыка Альвідаса Нікжэнтайціса паводле якой Яўнут стаў вялікім князем у выніку замаху на жыццё Гедыміна [s.190]. Але гэта яўна супярэчыць крыніцам. Нагадаем, што беларуска-літоўскія летапісы так паведамляюць аб чарговасці сыноў Гедыміна: *“У вялікага князя літоўскага Гедыміна сем сыноў было: старэйшы Мантывід, затым Нарымонт, затым Альгерд, ... затым Яўнут, потым Кейстут, ...затым Карыят, сёмы Любарт...”* [1, с.49]. Пры гэтым, летапісцы спецыяльна адзначаюць, што Гедымін сам, па сваёй волі: *“...Яўнута пасадзіў у Вільні на вялікае княжэнне...”* [1, с.49]. Аўтар жа не заўсёды тлумачыць чаму ў адных выпадках звесткі летапісаў бяруцца на веру, а ў другіх – не.

На нашу думку, Гедымін быў жанаты як мінімум два разы, пры гэтым менавіта Яўнут выступае сваеасаблівым водападзелам у гэтай сям'і. Ён – старэйшы сын ад другой жонкі Гедыміна Еўны. Толькі гэтым тлумачыцца перадача яму ўлады ў ВКЛ. Адзначым, што дзяржаўны пераварот, які ўчынілі яго браты Альгерд і Кейстут у 1345 г., адбыўся пасля таго, як: *“...княгіня Еўна памерла...”* [1, с.93]. Відаць, жонка Гедыміна і маці Яўнута выступала пэўным гарантам вярхоўнай улады свайго старэйшага сына. Думка Я.Тэнгоўскага, што: *“Літва не ўжывала правіла primogenitury (першародства) як абавязковае ў спадчынасці вялікакняжацкай улады”* [s.254], слухная толькі ў тым, што гэты прынцып стала парушаўся ў ВКЛ, у тым ліку Альгердам і Кейстутам, а да іх – Гедымінам, які быў братам Віцены, і сапраўды мог захапіць уладу ў ВКЛ, негледзячы на тое, што ў Віцены быў сын – Свалеготэ (зг. у 1309 г.) [2, с.147].

Парадак перадачы Гедымінам удзелаў сваім сынам дазваляе дапусціць, што ад першай невядомай з імя і паходжання жонкі былі народжаны: **Монвід** князь кернаўскі і слоніўскі, **Нарымонт** князь пінскі, **Альгерд** князь крэўскі, а пазней і віцебскі, **Карыят** князь наваградскі. Можна пагадзіцца з Юзафам Пузынай і Я.Тэнгоўскім, што яшчэ адзін верагодны сын Гедыміна ад гэтага шлюбу, які загінуў у 1336 г., **Вітаўт** быў князем троцкім [s.45]. Пры гэтым, летапісы стала называюць менавіта Монвіда *“старэйшым”* Гедымінавічам і зноў няма ніякіх падстаў не верыць крыніцам. Звяртае на сябе ўвагу тое,

што ўсе згаданыя ўдзелы знаходзіліся або ў Літве паганскай (Кернаў, Крэва, Трокі), або ў Літве рускай (Слонім, Наваградак), якія і з'яўляліся ядром ВКЛ [3, s.25–26]. У гэтай сувязі вельмі вылучаецца Пінскі ўдзел Нарымонта на Русі. Уваход Пінска ў склад ВКЛ даволі цьмяна адбіўся ў крыніцах. Да таго, як ён стаў уласнасцю Гедыміна, вядома, што Пінск быў валынскім горадам [s.24], а апошнімі яго князямі, якія згадваюцца ў 1292 г., былі Дзямід і Юры Уладзіміравічы [2, с.68, 144]. Улічваючы сталыя сувязі Літвы (у першую чаргу Літвы рускай) і Пінскага княства, у тым ліку і дынастычныя [3, s.36], можна меркаваць, што яно дасталася Нарымонту як спадчына па маці – першай жонкі Гедыміна – невядомай пінскай княжны. Верагодна, была яна дачкой аднаго з апошніх пінскіх князёў або іх сястрой і, гэты шлюб дазволіў Гедыміну ўдзельнічаць у барацьбе за Пінскае княства.

Другой жонкай Гедыміна была Еўна, якую Я.Тэнгоўскі робіць нечаму Яўнай? Літвінкай і дапускае, што шлюб адбыўся яшчэ да ўступлення мужа на вялікакняжацкі трон [s.18]. Аднак, яе імя было хутчэй хрысціянскім (Ева–Еўна, Ефрасіння ці Еўпраксія–Еўна), чым балцка-паганскім. Ад яе былі: **Яўнут, Кейстут і Любарт**. Яўнут стаў вялікім князем літоўскім і віленскім, Кейстут атрымаў Троцкае княства, відаць пасля смерці Вітаўта (што таксама сведчыць аб яго маладым узросце), а Любарт асеў на Валыні, паводле адных звестак, дзякуючы шлюбу з дачкой князя ўладзімірскага, або, паводле другіх, з надання бацькі [s.235]. Не паглыбляючыся ў праблему паходжання жонкі Любарта, а Я.Тэнгоўскі лічыць яе дачкой або сястрой князя Данілы Астрожскага [s.237], звернем увагу на тое, што гэты сын Гедыміна не атрымаў ніякага ўдзелу ў самым ВКЛ. Наўрад ці прычынай гэтага была адсутнасць вольнага ўдзелу ў ВКЛ, бо пры вялікім жаданні яго для Любарта можна было вылучыць. Больш падстаў меркаваць аб маладосці Любарта і мэтанакіраванай знешняй палітыцы Гедыміна, які лічыў дынастычны шлюб адзіным легітымным шляхам далучэння да ВКЛ суседніх рускіх зямель, што адзначае і сам аўтар [s.18]. Лагічна дапусціць, што шлюб Любарта замацоўваў мір з валынскімі князямі – аднымі з прэтэндэнтаў на Пінскае княства. Акрамя гэтага, ён адчыняў шлях Гедымінавічам да Галіцка–Валынскага княства. Увогуле барацьба за Русь была барацьбой паміж татарскай Ардой, якая валодала ёй як заваёўніца (пры гэтым Рурыкавічы былі васаламі хана), а таксама Польшчай, Венгрыяй і ВКЛ, якія мелі пэўныя дынастычныя падставы для прэтэнзій на нейкія часткі рускіх зямель. Думку Я.Тэнгоўскага, што “...Літва да 1320 года хутчэй не мела кантактаў з татарамі...” [s.22], наўрад ці можна прыняць, бо яна актыўна ўдзельнічала ў змаганні за Русь. Пераход Пінскага княства пад юрысдыкцыю ВКЛ патрабаваў вырашэння гэтага пытання з Ардой, а таму шлюб Нарымонта з дачкой татарскага хана да пададзенай даты цалкам верагодны. Разам з тым, праблема літоўска-татарскіх дынастычных сувязяў у канцы XIII–пачатку XV ст. глыбока не вывучана. Так, 26 ліпеня 1408 г. у Маскву разам з князем Свідрыгайлам Альгердавічам выехаў нехта князь Урустай Менскі яўна татарскага паходжання [4, с.40, 74]. Хто гэта быў, кім ён прыходзіўся Альгердавічам і як апынуўся ў Менску – пакуль не высветлена.

Што да паходжання Еўны, то аб ім можна меркаваць толькі па ўскосных звестках. Паводле іх можна сцвярджаць, што была яна з Русі, магчыма, са смаленскіх Рурыкавічаў. Так, пасля дзяржаўнага перавароту яе сын Яўнут шукае падтрымкі ў Маскоўскага княства. Паводле Міколы Ермаловіча, перш чым накіравацца ў Маскву, ён наведваў Смаленск [5, с.50], як можна разумець – сваіх родзічаў па маці⁹², а ўжо тых параілі звярнуцца да князя маскоўскага. Амаль адначасова ВКЛ пакідае князь Фёдар Святаслававіч – таксама са смаленскіх Рурыкавічаў [2, с.92]. Асоба апошняга мае асабліваю цікавасць. Яшчэ ў 1326 г. ён згадваецца ў складзе паслоў ад вялікага князя Гедыміна ў Ноўгарад Вялікі. Паводле летапісу: “...*приехала послы из Литвы брат Гедиминов князя литовского Воини Полотский князь Василий Менский князь Федор*

⁹² Смаленскім князем на той час быў Іван Аляксандравіч (1313–1359), які ў адной са сваіх граматаў называе Гедыміна сваім “старэйшым братам” [6, с.70].

Святславич и докончаша мир с новгородци и с Немци...” [7, Т.3, с.73–74]. Гісторыкі па рознаму тлумачаць гэтае паведамленне. У залежнасці ад растаноўкі знакаў прыпынку Фёдар Святаслававіч або называецца менскім князем, або не мае зусім прывязкі да нейкага ўладання [5, с.22]. На нашу думку, летапісец дакладна падаў суб’ект міжнароднай палітыкі – Літву (разам з саюзнымі ёй Полацкім і Менскім княствамі), а таксама яго прадстаўнікоў – брата Гедыміна Воіна (пасол вялікага “*князя літоўскага*”), Васіля князя полацкага (адначасова яшчэ і віцебскага) і Фёдара Святаслававіча князя менскага. Цалкам магчыма, услед за меркаваннем Вячаслава Насевіча, што гэты Фёдар Святаслававіч, а таксама Фёдар – загадкавы “*брат*” Гедыміна і Фёдар, які згадваецца пад 1331 г. як князь кіеўскі, з’яўляюцца адной і той жа асобай [2, с.80–81, 92]. Смерць Еўны і ад’езд Фёдара⁹³, а таксама тое, што Яўнут пасля вяртання ў ВКЛ атрымаў частку Менскага княства – Заслаўе [2, с.94], дазваляе думаць аб блізкіх крэйных адносінах паміж імі. Верагодна, Еўна (Еўпраксія?) была роднай сястрой Фёдара і дачкой князя Святаслава Глебавіча Мажайскага са смаленскіх Рурыкавічаў.

Наша інтэрпрэтацыя не ўздывае праблему месца княжання брата Гедыміна Воіна, бо ён таксама быў полацкім князем у разглядаемы момант, праўда, правільней было б яго назваць літоўскім князем у Полацку, які адначасова меў і рускага князя з дынастыі Рурыкавічаў. Такія адносіны з літоўскімі і рускімі князямі дазвалялі вечаваму Полацку дасягаць раўнавагі і кампрамісу паміж асноўнымі палітычнымі сіламі ў рэгіёне. Адзначым, што ўпершыню такая сістэма пачала складвацца ў Полацкім княстве яшчэ ў другой палове XIII ст., калі там з’явіўся Таўцівіл.⁹⁴ Пазней гэта быў “*літоўскі князь*” Гердзень і Ізяслаў “*князь полацкі*” і адначасова віцебскі. Варта таксама звярнуць увагу, што рускія князі ў Полацку паходзілі з Віцебску, што замацоўвала адзін з прынцыпаў знешняй і ўнутранай полацкай палітыкі: “*Полацк і Віцебск адное ёсць*”.⁹⁵ Літоўскія ж полацкія князі, верагодна, трымалі ў “*кармленні*” Браслаў. Толькі гэтым можна растлумачыць пазнейшы адыход Браслава і павету да Віленскага ваяводства. Цяпер становіцца зразумелым і шлюб сына Гедыміна Альгерда на адзінай дачцэ віцебскага князя Яраслава Васільевіча, які Я.Тэнгоўскі адносіць да 1323 г. [с.51]. Ён далучаў Віцебскае княства да ВКЛ і захоўваў ці нават узмацняў уплывы Гедыміна на Полацк. Менавіта апошняе, на нашу думку, і было яго галоўнай мэтай, бо ў 1338 г. полацкім князем згадваецца Нарымонт-Глеб Гедымінавіч.⁹⁶ Пасля гэтага Полацкая зямля (феадальная рэспубліка), негледзячы на сэпаратызм князя Андрэя Альгердавіча ў другой палове XIV ст., канчаткова ўвайшла ў склад ВКЛ.

Вызначэнне дакладных ці верагодных датаў нараджэння, смерці, шлюбаў і г.д. пры фрагментарных звестках заўсёды з’яўляецца даволі складанай задачай. Я.Тэнгоўскі імкнецца яе вырашыць пры дапамозе лагічнага метада, хаця аўтар і сам адчувае, што не заўсёды ён прыдатны [с.21]. Разам з тым, адзначым, што ў Я.Тэнгоўскага назіраецца тэндэнцыя да таго, што той з Гедымінавічаў, хто першы згадваецца ў крыніцах – той і старэйшы [с.71, 111]. Не заўсёды гэта магло быць так, асабліва пры даволі беднай крыніцавай базе і, калі ўлічыць, што інтэрвал паміж нараджэннем дзяцей быў невялікі (1–2 гады). Яшчэ больш блытаюць сітуацыю храналагічныя памылкі самых летапісцаў. У

⁹³ Аўтар Густынскага летапісу пасля інфармацыі аб адваяванні ў 1362 г. Альгердам у татараў Падолля дапісаў: “*Сей Ольгерд и инныя русские державы во власть свою приял, и Киев под Феодором князем взял, и посади в нем Володимира, сына своего, и нача над сими владети, им же отцы его дань даяху*” [7, Т.2, с.350]. Зыходзячы з таго, што даціроўка ў гэтай крыніцы недакладная, Фёдар быў выгнаны Альгердам з Кіева хутчэй за ўсё ў 1345 г. пасля дзяржаўнага перавароту ў ВКЛ.

⁹⁴ Падобная сітуацыя назіраецца і ў Ноўгарадзе Вялікім. У сувязі з гэтым, узнікае думка аб тым, што Полацк у XII–XIII ст. па характару свайго палітычнага ладу больш адпавядаў класічнай феадальнай рэспубліцы (з архіепіскапам і вечам), а не княству.

⁹⁵ Рускім князем у Полацку ў часы знаходжання там Таўцівіла быў Канстанцін князь віцебскі.

⁹⁶ Відаць, брат Гедыміна полацкі князь Воін да гэтага часу ўжо памёр, а яго сын Любка быў яшчэ малым дзіцём, бо загінуў маладым і хутчэй за ўсё без нашчадкаў у 1342 г. [2, с.92].

сувязі з гэтым, можна ўсумніцца, што Уладзімір быў аж пятым сынам Альгерда, услед за Фёдарам, Андрэем, невядомым⁹⁷ і Дзмітрыям [s.81, 308]. Цікава, што ў крыніцах, якія падае сам аўтар, ён згадваецца значна раней (1367 г.) [s.81], чым яго “старэйшыя” браты Фёдар (1377 г.) [s.57] і Дзмітры (1371 г.) [s.74]. Але Я.Тэнгоўскі чамусьці на гэта не звяртае ўвагі, а дарэмна. Калі ўжо ў 1345 г. Уладзімір, яшчэ юнаком, быў пасаджаны бацькам князем у Кіеве (гл. заўвагу 92), то ён дакладна быў старэйшы за Дзмітрыя.

Пытанні выклікаюць спасылкі Я.Тэнгоўскага на сфрагістычны матэрыял. Так, зыходзячы з таго, што на пячатцы таямнічага швагра Вітаўта князя Льва Друцкага была выява вершніка з мячом, аўтар робіць яго без ваганняў Гедымінавічам і атаясамляе з Глебам Бранскім сынам Дзмітрыя Альгердавіча [s.78]. Аднак, падобнае сцверджанне залішне катэгарычнае. У разглядаемы час (1384 г.) дынастычны герб “Пагоня” Гедымінавічаў яшчэ толькі складваўся, а таму вершнік на пячатцы князя Льва Друцкага мог быць ім проста запазычаны ў свайго сваяка. Так, як гэта зрабіў зяць Вітаўта вялікі князь маскоўскі Васіль Дзмітравіч [9, с.76]. У сувязі з гэтым, выснова аўтара аб тым, што князёў Друцкіх трэба лічыць Гедымінавічамі, патрабуе дадатковай аргументацыі. Калі зыходзіць з таго, што “швагер” – гэта родны брат жонкі [10, с.536], тады князь Леў належаў да смаленскіх Рурыкавічаў і быў сынам князя Святаслава Іванавіча Смаленскага. Не мае рацыі Я.Тэнгоўскі і тады, калі катэгарычна сцвярджае, што пячатку з выявай Святога Юрыя з Карыятавічаў ужываў толькі Аляксандр, а яго браты Канстанцін і Фёдар – “Пагоню” [s.182]. Паводле Аскара Халецкага, і Фёдар, і Васіль Карыятавічы карысталіся пячаткамі на адным баку з уласнымі клейнамі, на другім – са Святым Юр’ям [11, с.88, заўвага 28]. Ва ўмовах, калі агульнадынастычны герб яшчэ толькі фарміраваўся, Гедымінавічы маглі мець некалькі пячатак з самымі рознымі выявамі. Разам з тым, выснова аўтара аб паходжанні князёў Чаргарыйскіх ад Карыята, а не ад Альгерда выглядае слушнай [s.95–96]. А вось існаванне двух Аляксандраў нашчадкаў Нарымонта – аднаго князя Пінскага, а другога – з мянушкай Нос, толькі на падставе розных напячаткавых надпісаў, даволі праблематычнае [s.39–40]. Хутчэй за ўсё, гэта – адная і тая ж асоба, але ў 1425 г. Аляксандр быў пінскім князем, а ў 1433 г. ён ім ужо не з’яўляўся.

Шэраг высноў Я.Тэнгоўскага можна лічыць цалкам даказанымі. Гэта: адсутнасць у Кейстута сына Патрыка [s.28–30], існаванне яшчэ двух сыноў Альгерда – невядомага і Мінігайлы [s.52, 147–148], прыналежнасць князёў Дзмітрыя Баброка і Барыса да Карыятавічаў [s.170–171, 175–176].

Такім чынам, нягледзячы на выказаныя заўвагі і меркаванні, якія трэба разглядаць хутчэй як пачатак дыскусіі, праца Я.Тэнгоўскага з’яўляецца значным укладам у распрацоўку радаводу панаваўшай у ВКЛ і Польшчы дынастыі. Яна абагульняе вядомыя і ўводзіць у навуковы зварот новыя матэрыялы па генеалогіі Гедымінавічаў, прымушае чытача яшчэ і яшчэ звяртацца да крыніцаў, уздымае шэраг генеалагічных праблемаў гісторыі Беларусі, Літвы і Польшчы, якія патрабуюць свайго далейшага вывучэння.

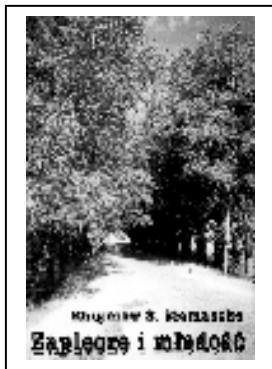
Аляксей Шаланда

Літаратура і крыніцы:

1. Беларускія летапісы і хронікі./ Уклад. У.Арлова: прадм. В.Чамярыцкага.– Мн.: Беларускі кнігазбор, 1997.– 432 с.
2. Насевіч В.Л. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі і асобы.– Мн.: Польшча, 1993.– 160 с.
3. Семянчук Г., Шаланда А. Да пытання аб пачатках Вялікага княства Літоўскага ў сярэдзіне XIII ст.// ВЗН.– Białystok, 1999.– № 11.– С.18–44.
4. Бычкова М.Е. Состав класса феодалов России в XVI в.– М.: Наука, 1986.– 220 с.
5. Ермаловіч М. Старажытная Беларусь: Віленскі перыяд.– Мн.: ВЦ “Бацькаўшчына”: МП “Бесядзь”, 1994.– 91 с.

⁹⁷ Гэты сын Альгерда загінуў у 1353 г. у Прусіі [s.52, 73]. Можа ім быў таямнічы полацкі князь Ануфры? [8, с.109].

6. Смоленские грамоты XIII–XIV веков./ Подгот. Т.А.Сумникова и В.В.Лопатин.– М.: Изд-во АН СССР, 1963.– 238 с.
7. ПСРЛ.– СПб., 1843.– Т.2; – СПб., 1846.– Т.3.
8. БЭФ: В 3 т.– Мн.: Изд-во АН БССР, 1959.– Т.1.– 516 с.
9. Лакиер А.Б. Русская геральдика.– М.: Книга, 1990.– 432 с.
10. Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя.– Мн.: БелСЭ, 1989.– 575 с.
11. Halecki O. Koriatowicze a przodkowie Holszańskich i Czartoryskich.// МН.– Warszawa, 1939.– Nr 6.– R.XVIII.– S.81–88.

Zbigniew S. Siemaszko

Zaplecze i młodość.

Londyn, Polska Fundacja Kulturalna, 2000.– 455 s.

У 2000 г. у Лондане з'явілася ў свет кніга ўспамінаў вядомага польскага пісьменніка і публіцыста, які паходзіць з Беларусі. Першы рукапіс успамінаў загінуў пад час завірухі 1939 г. і толькі праз 55 гадоў аўтар зноў вярнуўся да апісання сваіх дзіцячых гадоў, роднай зямлі, ахопліваючы раёны Глыбоччыны, Пастаўшчыны і Браслаўшчыны. Разам з тым, працу можна аднесці хутчэй да гістарычна-генеалагічнага даследавання, калі гісторыя дзяржавы і грамадства разглядаецца праз прызму лёсу адной сям'і. Праца складаецца з некалькіх асобных частак, кожная з якіх утварае сваеасаблівы экскурс у мінулае. Тым самым Збігнеў Сямашка спрабуе знайсці адказы на даволі балючае нацыянальнае пытанне, аналізуе адносіны паміж шляхецкім (каталіцкім) і сялянскім (пераважна праваслаўным) насельніцтвам, успамінае суседскія адносіны і паўсядзённы побыт.

Пры разглядзе радаводу сваёй галіны Сямашкаў аўтарам выказваецца вельмі цікавая гіпотэза аб яе валынскіх каранях праз Себасцяна, Яна і Якуба [s.22]. На нашу думку гэта даволі спрэчна (гл. "ГЛ", № 1, с.27–33), аднак, у XVII ст. сапраўды нейкія Сямашкі з Дабратыні, што на Валыні, перанесліся ў ВКЛ [s.21]. Аўтар піша, што паводле сямейнай традыцыі ім за ваенныя заслугі Стэфан Баторы надаў ключ у Ашмянскім павеце, межы якога пазней былі пазначаны ў тэстаменце Себасцяна Сямашкі ад 1644 г. З.Сямашка робіць спробу рэгенерацыі плану ўладанняў на працягу амаль 300 год, прасочвае падзелы маёмасці і лёс крэйўных. Праўда, для поўнага асвятлення гісторыі роду за гэты час не заўсёды хапала архіўных дакументаў. Больш змястоўна і падрабязна аўтар даследуе лёс сям'і ў XIX–XX ст. Зразумела, што гэта выклікана лепшай захаванасцю крыніцаў. На іх падставе паведамляецца, што Міхал Сямашка за ўдзел у паўстанні 1831 г. быў завочна пакараны, а яго маёмасць секвестравана, Юзаф і Мацей Сямашкі трапілі пад паліцэйскі нагляд [s.54–55].

Ва ўяўленні З.Сямашкі шляхецкая сям'я – не толькі блізкія сваякі, але і больш далёкія галіны роду, у тым ліку, жаночыя. Малы свет шляхецкай сядзібы ахоплівае ў кнізе не толькі парафіяльную еднасць. Ён улічвае і іх шматканфесійнае паходжанне, і тую талерантнасць, што панавала сярод іх. Праз усё дзяцінства, прайшоўшае ў роднай Ляхаўшчыне, юнацкія гады, праведзеныя ў Вільні, аўтар здолеў захаваць любоў да роднага краю, беларуска-польска-літоўскага культурнага сумежжа, якое стварала незабыўны каларыт і самыя цёплыя, паважлівыя і сяброўскія адносіны з навакольным, у большасці з беларускім, асяроддзем.

Цікавымі з'яўляюцца дадаткі да ўспамінаў. Апрача традыцыйных генеалагічных табліцаў Сямашкаў і параднёных з імі Гушчаў, Якавіцкіх, Бабятыньскіх, Войнічаў, Казакевічаў, Варанкевічаў і іншых, выданне ўтрымлівае прыватную перапіску розных гадоў і вельмі змястоўны гістарычны агляд. Апошні закранае нацыянальнае (этнічнае) паходжанне шляхты і мясцовага насельніцтва, яе сучаснае ўсведамленне і ўплывы на яго дзяржавы, палітычных рухаў і плыняў. Кніга багатая ілюстравана фотаздымкамі, копіямі аўтэнтычных дакументаў, планами і мапамі.

Герман Брэгер

Хацюхова. Гісторыя невялікага населішча.

Мн.: “Беларускі кнігазбор”, 2001.– 212 с.: іл.

Вёсцы Хацюхова Крупскага раёна Мінскай вобласці на рэдкасць пашчасціла. Пра яе напісалі манаграфію. Трымаючы кнігу Германа Брэгера “Хацюхова. Гісторыя невялікага населішча” можна ўспомніць іншую кнігу, таксама адзіную ў беларускай гістарыяграфіі, аўтара Уладзіміра Ліпскага “Я”, у якой усебакова разгледжана і даследавана прозвішча і род Ліпскіх. Адметнасць гэтых абодвух выданняў ў вузкасці тэмаў – толькі адная вёска, толькі адное прозвішча – дазволілі ў абодвух выпадках іх аўтарам як мага глыбей аднавіць усё тое, што яны хацелі ўбачыць ў даследуемых часінах гісторыі.

У сучаснай еўрапейскай гістарычнай навуцы падыход, накіраваны на даследаванне асобных населяных пунктаў, адміністрацыйных адзінак, родаў не як краязнаўчых аб’ектаў, а прадметаў рознабаковага навуковага вывучэння “гісторыі штодзённасці”, не новы. Ён мае шмат традыцый, дасягненняў. Тут можна ўгадаць школу “Аналаў” і яе прыхільнікаў і паслядоўнікаў, у тым ліку працы Ж.Ле-Гофа, А.Гурэвіча, Ю.Бясмертнага. Даследаванне гістарычнай штодзённасці, паводле расійскай даследчыцы А.Ястрабіцкай, поле, дзе з найбольшай паўнатай ажыццяўляецца творчы сінтэз дысцыплінаў практычна ўсяго гуманітарнага цыклу, дзе пераасэнсоўваюцца, дапаўняючы адзін другога дадзеныя археалогіі і лінгвістыкі, літаратуразнаўства і фалькларыстыкі, эканамічнай і сацыяльнай гісторыі. Тут традыцыйныя для гістарычнага аналізу метады спалучаюцца з пастаноўкамі пытанняў уласцівых для этнаграфіі, псіхалогіі і сацыяльнай антапалогіі.⁹⁸ У нашым выпадку кніга Г.Брэгера – добры прыклад рэканструявання штодзённасці вёскі, маёнтку праз такі бок рэчаіснасці, як маёмасная прыналежнасць. Аўтар выбраў спрыяльны накірунак даследавання – гісторыю маёнтку па яго ўладальнікам. Шматлікімі ніцямі лёсы гэтых людзей, як гэта ёсць і як, адпаведна, высветліла даследаванне, звязаны з лёсамі велізарнай колькасці выбітных і шэраговых людзей часоў ВКЛ, Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі. Пададзеныя ў паказальніку імёнаў каля сямісот асобаў вакол гісторыі аднаго маёнтку, адной вёскі, хоць аўтар і агаворваецца, што “кніга прысвечана не толькі гісторыі ўласна Хацюхова, але і ўсяму халопінецкаму наваколлю” [с.3] (Халопінічы – мястэчка, гістарычна звязанае з Хацюхова) – ужо сведчанне ўзорнай глыбіні даследавання.

Трэба адзначыць, што аўтар не ставіць вялікай колькасці пытанняў, агаворваючыся іншым разам аб адсутнасці і цьмянасці той або іншай старонкі гісторыі вёскі. Пад час чытання кнігі менскага архівіста становіцца відавочным, што яго даследаванне пачалося не са збору матэрыялу, а “з высвятлення праблемы і з выпрацоўкі панярэдняга спіса пытанняў, якія даследчык хоча задаць гістарычным крыніцам”.⁹⁹ І пытанні гэтыя былі звязаны з гаспадарчым жыццём, юрыдычнымі адносінамі паміж ўладальнікамі зямель, сацыяльным становішчам людзей розных часоў гісторыі Хацюхова. Пытанні звязаныя з правам, маёмаснымі адносінамі, перш за ўсё зямлёй, разгледжаныя скрозь стагоддзі – з XV па пачатак XX – складалі для даследчыка клубок цяжбаў, спрэчак, атрыманняў ў спадчыну, скаргаў і праклёнаў. Распутаць гэты клубок патрабуе ў кожнага даследчыка руплівай працы і беззаганнага ведання архіўнага матэрыялу, выкарыстання ведаў

⁹⁸ Ястребицкая А. Повседневность и материальная культура средневековья.// Одиссей. Человек в Истории. 1991.– М.: Наука, 1991.– С.98.

⁹⁹ Гуревич А. Марк Блок и “Апология истории”./ В кн.: Блок М. Апология истории или ремесло историка.– М.: Наука, 1973.– С.188–189.

храналогіі, геральдыкі і генеалогіі, метралогіі. Як вынікае са зместу кнігі ўсяго гэтага дастае яе аўтару.

Кола крыніцаў, якія былі выкарыстаны аўтарам, пераважнай колькасцю складаецца з матэрыялаў 51 фонду Нацыянальнага гістарычнага архіву Беларусі ў Менску, Гістарычнага архіву Літоўскай Рэспублікі, аддзелу рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Украіны. З агульнай колькасці архіўных спраў дакументы пачатку XX ст. складаюць 12,7%, XIX – 45,9%, XVIII – 28,5%, XVII – 8%, XVI – 4,6%. Акрамя таго, былі выкарыстаны чатыры радаводныя справы XIX ст. Пад час даследавання жыццяспляценняў адной вёскі Г.Брэгер выкарыстаў 87 геаграфічных назваў – тапонімаў і гідронімаў. Нават агульная лічба дэманструе цікавы феномен гэтага даследавання: у гісторыю вёскі цягам часу ўцягнуты мноства мясцовасцяў і мноства людзей. Усе яны, часам не на паверсе, апасрэдавана, праз пакаленні, праз сваяцкія адносіны робяць гісторыю вёскі адбіткам гісторыі тых краін, у склад якіх яна ў розныя часы ўваходзіла. Вёска Хацюхова ў кнізе Г.Брэгера становіцца лабараторыяй адсочвання гістарычных сацыяльна-эканамічных і прававых працэсаў.

Сучасны беларускі гісторык А.Кіштымаў, пярэ якога належыць шэраг змястоўных даследаванняў па беларускай эканамічнай гісторыі Новага часу заўважыў, што *“гісторыя кожнай сядзібы пачынаецца з вызначэння права ўласнасці. Няма патрэбы даказываць, як шмат значыла ў гэтай гісторыі фігура ўладальніка маёнтку. Бо разам з агульнымі рысамі, што мае кожная памешчыцкая гаспадарка, у індывідуальным абліччы маёнтку знаходзілі свой адбітак густы і звычкі ўладальніка, часам – яго дзівацтва, што ўзятае разам, у комплексе складала непаўторны твар кожнага маёнтку. Бо за знешняй бляскучасцю і пышным фасадам маёнтку існуе шматдзень звычайнае гаспадарчае жыццё, па свайму складанае, цесна звязанае з прыроднымі цыкламі, рознае ў залежнасці ад пары году, памераў, тыпу і мясцовых асаблівасцяў кожнай сядзібы.”*¹⁰⁰ Як ілюстрацыя гэтай думкі – кніга Г.Брэгера, дзе гісторыя маёнтку і вёскі Хацюхова падзелена на 27 гістарычных перыядаў адпаведна колькасці землеўладальнікаў. Кезгайлы, Шэметы, Завішы, Млечкі, Халецкія, Пшадзецкія, Міхайлоўскія, Храптовічы, Прыборы, Гарноўскія, Брадоўскія – гэта пералік прозвішчаў, прадстаўнікі якіх непасрэдна звязаны з землямі Хацюхова. Кожны род – гэта асобная старонка нашай беларускай гісторыі. Таму свет вёскі Хацюхова, якая прайшла праз рукі такой колькасці людзей, на падставе кнігі Г.Брэгера ўяўляецца сапраўдным люстэркам, якое дазваляе разгледзець у дэталі, у дробязях, у тварах удзельнікаў і сучаснікаў працэсы і з’явы гісторыі, што нараджаліся *“уверсе”*, а працякалі *“унізе”*, сярод тых, каго ў гістарычнай навуцы трыдцыйна называюць *“маўклівай большасцю”* (А.Гурэвіч).

Акрамя гісторыі ўладальнікаў Хацюхова і яго наваколля асобную частку кнігі складае раздзел, прысвечаны прамыслова-гандлёвай і лясной вытворчасці ў XIX–пачатку XX ст. Прадстаўлены лясная гаспадарка, бровар, млыны, запалкавы і цагляны заводы. Асобны раздзел распаўядае пра царкву і школу, таксама перыяду XIX–пачатку XX ст., хоць аўтар і агаворваецца, што несумненна існавала царква і раней – у XVIII ст. У кнізе ёсць матэрыял, прысвечаны радаводам Брадоўскіх гербаў *“Ладдзя”* і *“Лада”*. Такая ўвага да роду Брадоўскіх невыпадковая і зразумелая. Аўтар на гэты конт сам заўважае, што *“ці была б створана і надрукавана гэтая кніга, каб не ініцыятыва і дапамога... пана Леана Брадоўскага”* (Брадоўскія гербу *“Ладдзя”* былі апошнімі ўладальнікамі маёнтку Хацюхова да 1918 г.) [с.4]. Кніга аздоблена ілюстрацыямі пячаткаў гаспадароў Хацюхова, выявамі некаторых гістарычных асоб, гербаў і мапаю.

¹⁰⁰ Киштымов А. Высоко-литовское имение графини Марии Ксавьеровны Потоцкой (по материалам российских и международных выставок).// Садова-паркавае мастацтва Гарадзеншчыны: гісторыя і сучаснасць. Зборнік навуковых артыкулаў./ Пад рэд. С.Я.Куль-Сяльверставай.– Горадня, 2001.– С.45.

Кніга Г.Брэгера – добры прыклад для беларускіх гісторыкаў і краязнаўцаў як шырока можна разгарнуць гісторыю кожнага кутка нашай краіны. Назапашаны і прадстаўлены Г.Брэгерам гістарычны матэрыял не толькі вынік, але і падмурак для аналізу і далейшай працы. “Хацюхова” – сапраўдная энцыклапедыя адной кропкі на гістарычнай мапе Беларусі. Сваімі вынікамі і высновамі Г.Брэгер працягнуў вялікую колькасць ніцяў да іншых такіх кропак, і было б добра, каб канцы гэтых ніцяў былі падхоплены іншымі даследчыкамі нашай мінуўшчыны.

Віталь Карнялюк

Черепица В.Н.

Гродненский православный некрополь (с древнейших времён до начала XIX века).

Гродно: ГрГУ, 2001. – 230 с.

Замест уводзінаў аўтар разглядае пытанні агульнага характару: асноўныя падыходы да такіх паняццяў як смерць, форма пахавання, могілкі і стаўленне да іх у асноўных рэлігіях свету. Аўтар ставіць перад чытачом складанае пытанне: які від пахавання абраць, традыцыйны (у хрысціянаў) ці крэмацыя? Якія пры гэтым маральныя і этычныя крытэрыі павінны рухаць чалавекам: гігіенічныя ці містычныя (як у антычным Рыме ці Бамбеі)? І ён у алегарычнай форме знаходзіць адказ – “...могілкі ведаюць, што чалавек – зямля іншай якасці, і яно захоўвае ў сабе надзею на бясконцае чалавечае існаванне. Могілкі вераць у вечнае жыццё менавіта чалавека – не падзяляючы яго душы і цела, яны падсвядома вераць у тое, што называецца Уваскрэшанне, уз’яднанне душы і цела, у магчымасць аднаўлення іх адзінства” [с.9]. Вера ў Бога, у Хрыста дала людзям веру ў Уваскрэшанне, а пахаванне стала сімвалам, які адрознівае чалавека ад жывёльнага свету.

Першая і другая главы кнігі прысвечаны даследаванню гісторыі могілак ад старажытнасці да нашых дзён, даецца іх класіфікацыя. Адсутнасць “беларускіх” могілак даследчыкам тлумачыцца блізкасцю да расійскай цывілізацыі, бо большасць беларусаў пахавана на праваслаўных могілках, аднак, на нашу думку, праблема гэтая больш складаная і ўзнікла яна пад уздзеяннем не толькі культурна-рэлігійных, але і сацыяльна-палітычных фактараў. Аўтар слухна заўважыў, што пад час савецкага панавання была страчана традыцыя пахаванняў, а санітарна-гігіенічныя нормы, якія прыводзяцца ў доказ, і іх захаванне ў рэшце рэшт прыводзяць да могілкавага крызісу. Такім чынам, час іх існавання скарачаецца да 15–20 год. Выпраўленне сітуацыі бачыцца аўтару ў змяненні адносінаў уладаў да гэтага пытання, стаўлення праваслаўнай царквы і яе вышэйшых іерархаў.

Даследчык упершыню робіць комплекснае вывучэнне праваслаўных пахаванняў у Горадні. Асобна разглядаюцца праваслаўныя пахаванні і могілкі старажытнай Горадні, што дае магчымасць па-новаму зірнуць на жыццё і дзейнасць праваслаўнага насельніцтва горада, на інтэнсіўнасць будаўніцтва храмаў. Верхняя і Ніжняя (на старым замчышчы), Каложская царквы сталі першымі месцамі, дзе былі знойдзены пахаванні XII–XIII ст. У алтарнай частцы Каложскага храма ў 1513 г. быў пахаваны пісар ЯКМ і Троцкі гараднічы Богуш Богувіцінавіч, які ахвяраваў царкве сваю вёску Чашчэвічы (Чашчаўляны). Яшчэ ў 1857 г. каля яе заходняй сцяны знаходзіўся пахавальны камень з датай 6998 (1490) г. Каля кожнай ствараемай у Горадні царквы былі пахаванні, якія, на жаль, час не пашкадаваў (царква Уваскрэшання, Троіцкая, Раства Прасвятой Багародзіцы, Святога Міколы і г.д.).

Праз прызму існавання сучасных пахавальных комплексаў (канца XVIII–пачатку XX ст.) чытач знаёміцца з лёсам памерлых найбольш значных і вядомых прадстаўнікоў тагачаснага грамадства гораду. Удала знойдзеная аўтарам форма падачы матэрыялу дае разгорнутую карціну культурнага жыцця Горадні. Вось толькі некаторыя з імёнаў:

епіскап Ігнат Жэлязоўскі, этнограф, фалькларыст і педагог Міхаіл Дзмітрыеў, інжынеры Мікалай Раманаў, Іван Савельеў, урачы Аляксандр Рэйпольскі і Васіль Кошалеў... Адзначаецца, што асабліва сучаснага праваслаўнага некропаля з'яўляецца тое, што ў савецкі час тут знайшлі вечны прытулак і прадстаўнікі іншых веравызнанняў.

Асобнае месца адведзена майстрам, якія стваралі магільныя помнікі – Баляславу Шышкевічу, Васілю Качану, Восіпу Забароўскаму, Аляксею Сакалоўскаму, Гіршы Кішасу і інш. У майстэрні В.Гальскага адліваліся чыгунныя надгробныя пліты. Частка помнікаў паходзіла з Санкт-Пецярбургу, Масквы, Варшавы. Надгробныя эпітафіі на іх не адрозніваюцца разнастайнасцю, але па меркаванню аўтара частка з іх заслугоўвае ўвагі даследчыкаў.

Кніга мае даволі цікавыя дадаткі: “Кароткія звесткі аб жыхарах г.Горадні і ваеннаслужачых мясцовага гарнізону”, паданыя чамусьці асобнай трэцяй главай, асобна змешчаны чарцяжы, планы і копіі арыгінальных дакументаў. Выданне багата ілюстравана.

Аўтар не лічыць сваё даследаванне цалкам бездакорным і канчаткова завершаным, а дадатковая распрацоўка асобных главаў (аднаўленне могілак і праваслаўнага жыцця горада) можа адбыцца толькі з дапамогай мясцовых жыхароў, якія аказваюць пасільную дапамогу ў адраджэнні нашага мінулага, нашай Бацькаўшчыны.

Сяргей Амеляка

ПЫТАННІ, АДКАЗЫ, КАНТАКТЫ, ІНФАРМАЦЫЯ

Пытанне № 3

2 жніўня 1619 г. у Вільні Яраслаў Мальхеравіч Шэмет на Ельні выдаў ліст, у якім прызнаў правы ўдавы пана Грыгора Цырулі Сваратоўскага пані Ганны Варакомскай на вёску Круціловічы Наваградскага павету. Да дакументу ён прыклаў сваю ўласную пячатку са складаным чатырохчастковым гербам: у 1-ым полі “Лебедзь”, у 2-ім – таксама “Лебедзь”, у 3-ім – “Задора” і ў 4-ым – “Тупая падкова” [ГДГАМ, КП № 9216, а.2]. Складаныя асабістыя гербы ў ВКЛ і Рэчы Паспалітай адлюстроўвалі генеалогію роду, бо у першым полі змяшчалі свой родавы герб, у другім – герб маці, а ў трэцім і чацьвёртым – гербы бабак па бацьку і па маці. Праўда, здараліся і выключэнні з гэтага правіла. Герб Я.М.Шэмета

цікавы тым, што ў ім два разы паўтараецца выява лебедзя, хаця звычайна імкнуліся пазбегнуць паўтораў геральдычных фігураў. Пытанне такое: каму належалі гербы, якія ўвайшлі ў складаны герб Яраслава Шэмета?

*

*

*

Канферэнцыі

18–20 кастрычніка 2001 г. у Познані (Польшча) адбыўся традыцыйны XXII-гі Медыявістычны Сямінар імя Аліцыі Карлоўскай–Камзовай па тэме: “Канец і пачатак: ад паганства да хрысціянства”, арганізаваны Пазнаньскім Таварыствам аматараў навук і Інстытутам гісторыі мастацтва мясцовага універсітэту. У канферэнцыі ўдзельнічалі гісторыкі і мастацтвазнаўцы Польшчы, Германіі, Беларусі і Украіны. Даклады чыталіся па секцыях: “Ад паганскай антычнасці да хрысціянскай старажытнасці”, “Хрысціянізацыя варварскіх зямель”, “Антычныя матывы ў “высокай” хрысціянскай культуры”, “Варварскае” паганства ў “высокай” хрысціянскай культуры”, “Перажыткі

паганства ў народнай культуры”, “Вобраз язычніка ў хрысціянскай культуры” і “Сучасныя інтэрпрэтацыі”. Было разгледжана і абмеркавана шырокае кола праблемаў узаемаўплываў паганскай і хрысціянскай культуры на значным абшары Еўропы – ад Ірландыі і Правансу да Украіны і Беларусі і нават Афрыкі (Эфіопія). Вылучым выступленні Крыштафа Ратайчыка (Познань) аб удзеле крыжацкіх рыцарскіх законаў у хрысціянізацыі Прыбалтыкі, Віталія Міхайлоўскага (Кіеў) – аб зямельнай уласнасці каталіцкага касцёла ў Падольскім ваяводстве ў XV ст., Войцаха Сьлюсарчыка (Быдгашч) – аб дэнарыях Мешкі I і іх сімваліцы, Наталлі Сліж (Горадня) – аб элементах паганства ў шляхецкай культуры ВКЛ у XVI–XVII ст., Альбіны Семянчук – аб паведамленнях каталіцкіх канонікаў аб паганскіх звычаях насельнікаў ВКЛ і інш.

Акрамя навуковай была прадугледжана і культурная праграма. У рамках Сямінару адбыліся прэзентацыя кнігі “Камунізм XX стагоддзя” і сустрэча з яе аўтарам Ежым Гольэрам, а таксама канцэрт старажытнай музыкі з удзелам Тадэвуша Чэхака (Варшава), Аліцыі Кнаст (Познань), Яцка Кавальскага (Познань) і Тамаша Дабжаньскага (Уроцлаў).

Наступны XXIII-ці Сямінар на тэму: “У дарозе. Вандроўка ў культуры Сярэднявечча” запланаваны на 17–18 кастрычніка 2002 г.

Аляксей Шаланда, удзельнік канферэнцыі

Спіс скаротаў:

АНБ – Археалогія і нумізматыка Беларусі.

РА БАН Літвы – Рукапісны аддзел бібліятэкі Акадэміі навук Літвы.

РГАДА – Росийский государственный архив древних актов.

Z. – Zeszyt.